

Волинський національний університет імені Лесі Українки

**Людмила Магдисюк
Богдана Патута**

**Особливості психологічного
консультування підлітків
із девіантною поведінкою:
діагностика та профілактика**

Монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2024

УДК 159.98:316.624-053.6

М 12

*Затверджено до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 8 від 20 червня 2024 р.)*

Рецензенти:

Пастрик Т. В. – доктор психологічних наук, в. о. ректора КЗВО «Волинський медичний інститут» Волинської обласної ради;

Мушкевич М. І. – доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та психодіагностики Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Мельник А. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психодіагностики Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Магдисюк Л.

М 12 Особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою : монографія [Текст] / Людмила Іванівна Магдисюк, Богдана Василівна Патута. – Луцьк : Вежа-Друк, 2024. – 140 с.

У монографічному дослідженні аналізується особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою. Значна увага зосереджується на аналізі труднощів, з якими стикається психолог-консультант, пропонується підбір діагностичних методик для виявлення девіантної поведінки у підлітків. Дається ґрунтовний теоретичний і практичний аналіз психоконсультативної допомоги при роботі з підлітками із девіантною поведінкою.

Для практичних психологів, соціальних педагогів, викладачів вищих навчальних закладів, студентів, усіх, хто працює у сфері сімейної психології чи цікавиться особливостями побудови гармонійних батьківсько-дитячих взаємин.

УДК 159.98:316.624-053.6

© Магдисюк Л. І., Патута Б. В., 2024

© Подолець О. В. (обкладинка), 2024

ЗМІСТ

Передмова	4
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічний аналіз психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою	6
1.1. Основні підходи до розуміння девіантної поведінки у психологічних досліджень	6
1.2. Причини та особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці	13
1.3. Особливості консультування підлітків з девіантною поведінкою	21
<i>Висновки до першого розділу</i>	29
РОЗДІЛ 2. Емпіричне вивчення особливостей девіантної поведінки у підлітків	31
2.1. Загальна характеристика емпіричного дослідження та обґрунтування його методичного забезпечення	31
2.2. Емпіричне вивчення девіантної поведінки підлітків	40
<i>Висновки до другого розділу</i>	53
РОЗДІЛ 3. Психологічна допомога підліткам з девіантною поведінкою	55
3.1. Консультативно-тренінгова програма подолання девіантної поведінки у підлітків	55
3.2. Аналіз результатів комплексної програми подолання девіантної поведінки у підлітків	64
3.3. Консультативно-тренінгова програма подолання девіантної поведінки підлітків	71
<i>Висновки до третього розділу</i>	94
Висновки	96
Список рекомендованих джерел	99
Додатки	108

ПЕРЕДМОВА

У сучасному суспільстві підліток завжди шукає різноманітні способи самовираження, реалізації, але не завжди вони є конструктивними. Безперечно, підлітковий вік є надзвичайно важливим у встановленні особистості, оскільки у цей період змінюються психологічні особливості характеру, поведінки, моральні переконання та світогляд. Ці зміни відбуваються на фоні і фізичного розвитку, що має значний вплив на підлітка та його загальний стан. В силу того, що підлітковий вік характеризується новоутвореннями як почуття дорослості, критичне ставлення до інших, потребою у самоствердженні, то це у поєднанні і фізичного розвитку складний і критичний період. На фоні цього можемо спостерігати неадекватність реакцій, дій, вчинків підлітків, які суперечать загальноприйнятим суспільним нормам та правилам.

Щодо девіантної поведінки, то цей феномен завжди цікавив науковців-психологів, соціологів та інших дослідників. Монографія присвячена детальному розгляду різних аспектів девіантної поведінки, включаючи її визначення, причини, слідки та можливості шляхи врегулювання серед підлітків. Проблема девіантної поведінки у підлітковому віці є не новою, але завжди актуальною, оскільки із розвитком різноманітних технологій та суспільства, змінюються самі люди та їх поведінка. Девіантна поведінка не є вродженою, а набутою відповідно під впливом різноманітних як зовнішніх чинників, так і внутрішніх, індивідуальних. Тому досить часто порушення поведінки, емоційні розлади, які є ознакою перехідного періоду досить часто у дітей переростають у девіантну поведінку. Самій дитині складно це усвідомити, батьки у свою чергу не розуміють як допомогти, що теж спричиняє конфліктні ситуації і ще більше впливає на стан дитини.

Сучасна психологічна наука розвивається у даному напрямку, щоб не лише вивчати особливості підліткового віку, але й для того, щоб зменшувати прояви девіацій і запобігати їм. Тому робота практичних

психологів має бути комплексною, що включає правильну діагностику, залучення дитини-підлітка до різних видів психологічної допомоги. Безперечно, навчальні заклади та батьки таких дітей мають активно долучатися до роботи психолога, яка спрямована на психологічну допомогу для подолання девіантної поведінки підлітків.

Дослідження доводять, що девіантна поведінка може бути результатом різноманітних факторів, таких як соціальне середовище, генетика, психологічні чинники та взаємодія з системою цінностей, що нами проаналізовано. Розуміння цих причин є важливим етапом для розробки ефективних напрямків її подолання й профілактики.

Практичне значення описаних результатів полягає у можливості їх безпосереднього використання в професійній діяльності практичних психологів: консультування та тренінгової роботи з підлітками із девіантною поведінкою.

Водночас, результати теоретико-методологічного зіставлення наукових напрацювань цієї проблематики засвідчують недостатнє вивчення проблеми девіантної поведінки серед підлітків, потребує найбільше створення комплексних програм психологічної допомоги таким дітям, щоб зменшити поширення девіантної поведінки і найголовніше – віднайти правильні шляхи її попередження.

Бажаємо успіхів!

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

1.1. Основні підходи до розуміння девіантної поведінки у психологічних дослідженнях

Дослідження девіантної поведінки особистості досить новий напрям психологічних досліджень, хоча ще у минулому столітті такі науковці як І. Сеченов, І. Павлов досліджували поведінку, її особливості у людини. Конкретні дослідження природи девіантної поведінки почалися у 90-ті роки ХХ століття і базувалися на вивченні поведінки, що на думку тодішніх науковців, відхилялася від норм, не приймалася суспільством, не відповідала певним стереотипам поведінки особистості у суспільстві. Також, на початку досліджень, девіантну поведінку розглядали через призму наслідків, що вона несе за собою. Мається на увазі, що відхилення від загальноприйнятих стандартів поведінки характеризувалося ізоляцією, лікуванням, позбавленням волі та покаранням.

На основі перших наукових досліджень девіантну поведінку розуміли як дуальний феномен – характеристика індивідуального поведінкового акту чи загальний соціальний феномен. Варто зазначити, що однозначної відповіді на сутність цього феномену не було та немає, оскільки розглядаючи його із точки зору соціальної, то норми, звичаї і сам соціум постійно змінюються, що тягне за собою і індивідуальні зміни у поведінці та реакції на соціум особистості. Відповідно вивчення цього явища займалися різні школи: психоаналітичні, соціальні, і відповідно – проблему відхилень поведінки вивчає соціологія, психологія, кримінологія.

Чітке встановлення теорії девіантної поведінки полягає у дослідженні того, як сама структура суспільства впливає на деяких членів цього суспільства провокуючи відхилення від стандартів поведінки

прийнятих у цьому суспільстві. Вивченням цього питання займалися Р. Мертону та А. Коену, визначав девіантну поведінку як таку, що не відповідає очікуванням соціальних інститутів, не підпорядковується їх законам та нормам.

Щодо підходів у вивченні девіантної поведінки, то виділяють два основні – це біологічний та соціальний. Перший характеризується впливом біологічних детермінантів на людську поведінку – спадковості, вродженості, а другий підхід розглядає девіантну поведінку крізь призму соціальних детермінантів, тобто суспільних звичаїв, норм, правил, що є у конкретному суспільстві. Але на сьогоднішній день із стрімким розвитком науки, людства в цілому ці теорії не існують окремо, вони об'єднані та взаємодіють із чіткими психологічними особливостями як кожного індивіда окремо так і психологією соціуму.

У сучасних психологічних дослідженнях, що базуються на експериментальних та теоретичних аспектах вивчення девіантної поведінки особистості немає чіткого визначення сутності поняття «девіантна поведінка», проте науковці трактуючи його опираються на поняття «норми». Відповідно до цього, девіантною називають ту поведінку, що не відповідає, відхиляється від норм.

Логічним буде дослідження поняття «норми», оскільки його трактування визначає певне відхилення. Щодо сутності поняття норми, то погляди науковців трактуються відповідно до сфери та рівня дослідження цього поняття. У психологічних дослідженнях норма – це стандарт, який стосується поведінки, очікувань, еталонів, як зазначає Л. Вольнова у своїх дослідженнях. Вона розглядає це поняття у багатьох контекстах: біологічна, соціальна, індивідуальна, поведінкова норма. Щодо поведінкової норми, то її характерною особливістю є нормативна поведінка, яка характеризується відповідністю до певних соціальних норм, схвалюється оточенням і характерна більшості людей. Також регулюється правами, соціальними звичаями, нормами, які прийняті соціумом.

Протилежним поняттям до нормативної поведінки є нестандартна або ж ненормативна поведінка, яка властива меншості людей та виходить за межі прийнятих норм у суспільстві. Досить часто цей вид поведінки описують як такий, що шокує, дивує та викликає неприйняття іншими. Науковці описують нестандартну поведінку двох видів: креативну (творчу) та девіантну (з відхиленням). Різниця між ними полягає у тому, що творча поведінка продуктивна, креативна, часто не зрозуміла оточенню, що тим самим викликає їх опір, а девіантна поведінка характеризується деструктивністю, непродуктивністю і викликає несхвалення та неприйняття оточенням.

У своїх дослідженнях І. Кон розглядає девіантну поведінку як систему вчинків, що не відповідають нормам, які є загальноприйнятими у сферах права, психологічного здоров'я, моралі. Спираючись на дослідження попередників, вважає, що девіантна поведінка є вчинком або ж їх системою, які не відповідають нормам встановлених суспільством та проявляються у порушенні, дисбалансі психічних процесів, безконтрольності власної поведінки і порушенні процесу само актуалізації.

Девіантна поведінка характеризується стійкістю та масовістю, що і підтверджують сучасні дослідження. На таку її особливість впливають різні соціальні норми до яких прийнято відносити релігійні, моральні, правові та етичні. Ці норми створюються суспільством, діють у ньому та під його глобальною зміною теж змінюються, а це призводить до того, що поняття самої девіантної поведінки теж деформується та адаптується під нові вимоги та норми. Тому під час історичного вивчення особливостей девіантної поведінки ми можемо спостерігати таке явище, коли девіантна поведінка може перетворюватися у норму або ж раніше прийнята норма стає відхиленням.

Особливістю девіантної поведінки є те, що її наслідки та сам процес дії, несуть негативний вплив та несприятливі наслідки як для зовнішнього оточення так і для того, хто її вчиняє. Про це свідчать запропоновані класифікації девіантної поведінки, які досить різнопланові та багатокомпонентні. У своїх теоретичних дослідженнях ми

користуємося класифікацією девіантної поведінки, опираючись на поняття норми, що порушується та які негативні наслідки несе виділяє такі різновиди девіантної поведінки:

- антисоціальну, яка не відповідає соціальним та правовим нормам. І поділяється на делінквентну та злочинну поведінку;
- асоціальну, що характеризується невідповідністю соціальним очікуванням і нормам. Проявляється сукупністю вчинків із очевидним негативним ставленням до етичних, моральних цінностей і норм, відсутністю дисциплінованості, контролю;
- аутодеструктивну, що полягає у відхиленні від медичних та психологічних норм, наслідком якої є порушення цілісності розвитку особистості. Проявляється як суїцидальна, віктимна поведінка;
- адитивна, наслідком якої є залежність як від хімічних речовин так і від ігор (гембінг), їжі, релігійних культів.

У психологічній літературі також представлена класифікація девіантної поведінки, яка описує відхиленням від норми як позитивні, так і негативні і виділяє такі види девіантної поведінки: делінквентна, кримінальна, злочинна. Схожої думки В. Іванов, що у своїх теорії виділяє не лише види девіантної поведінки, а пропонує виокремлювати два її рівні: докриміногенний та криміногенний, суть яких у тому, що різниця між ними лише у їх поступовості. Тобто, докриміногенний характеризується легшим рівнем девіації, а криміногенний ототожнює із делінквентними проявами.

Систематизували у своїх теоріях Ц. Короленко та Т. Донських девіантну поведінку за двома характеристиками до яких відносили нестандартну та деструктивну поведінку. Під поняттям нестандартної поведінки вони розуміли поведінку, котра виходить за рамки соціальних стереотипів, але не несе загрози для інших. Її проявами можуть бути нові нестандартні ідеї, нестандартне мислення. Деструктивна поведінка конкретно спрямована на порушення соціальних норм і вибудовується згідно цілей особистості. Коли деструктивна поведінка спрямована на зовні, то це зовнішньо деструктивна поведінка, яка виявляється у проявах на інших. Коли деструктивна поведінка спрямо-

вана на внутрішній світ, характеризується девіантною поведінкою по відношенню до себе, а не інших – це внутрішньо деструктивна поведінка особистості. Також, автори конкретизували запропоновану класифікацію та під зовнішньо деструктивною поведінкою вони розуміють адитивну та антисоціальну, що проявляються у залежностях від певних речовин, втечею від інших за допомогою тих же самих речовин. Група внутрішньо деструктивної поведінки включає в себе суїцидальну, нарцисичну, фанатичну поведінку.

Ще один підхід до класифікації девіантної поведінки пропонує В. Ковальов, який усі види девіантної поведінки поділяє на категорії за певними ознаками:

- соціально-психологічні ознаки поведінки, що характеризуються асоціальною, протиправною, анти дисциплінарною поведінкою;
- патологічні ознаки поведінки, що характеризуються патологічними або ж непатологічними девіаціями. Патологічні девіації, на думку науковця пов'язані із порушеннями психіки, а непатологічні – ситуативні, без порушень психічних процесів;
- особистісно-динамічні ознаки поведінки, які обумовлюються станами та реакціями психіки, організму особистості, що сприяють прояву девіантної поведінки.

Як нами зазначалося раніше, у різних концепціях та підходах розглядаються аспекти виникнення девіантної поведінки як такої, нами проаналізовано її види та особливості, проте для більш детального вивчення девіантної поведінки у контексті дослідження, ми вважаємо важливим дослідити етапи та рівні прояву девіантної поведінки, що дозволить глобально проаналізувати дане явище. Відповідно, класифікації девіантної поведінки, ми робимо висновок, що як явище вона з'являється поетапно із конкретними проявами на кожному етапі. Цьому є підтвердженням дослідження Ю. Клейберг, у яких представлені етапи розвитку девіантної поведінки. Він описує, що на першому етапі, що має назву «ситуативний» проявляються лише одиничні девіантні дії особистості. Під впливом таких чинників як сім'я, соціум

ці дії залишаються лише одиничними або ж особистість не може самотійно впоратися із ситуацією, що провокує девіантні дії і тоді відбувається ланцюжок подібних між собою девіантних дій. Виходячи із другого варіанту першого етапу, коли девіантна поведінка закріплюється, особистість опиняється на етапі стійких порушень, коли дії є системними, усвідомлюваними, хоча людина може при цьому їх оцінювати негативно, аналізувати, що її дії не відповідають її власним цінностям та мотивам. На цьому етапі також передбачаються ризики входження особистості у схожі малі групи із такими ж проявами як у неї самої. Можна вважати, що таким чином особистість шукає підтримку для себе, щоб не залишатися відкинутою соціумом за дії, що виходять за межі норми. Наступний третій етап характеризується накопиченням особистістю тих дій, які не підпадають під поняття норми. Можливе наближення девіантних дій до делінквентних, а також виникає внутрішній міжособистісний конфлікт із яким часто людина не може впоратися і відбувається прийняття своїх дій, своєї поведінки як нормальної. Певною мірою, відбувається захисна реакція на неприйняття своїх дій. Четвертий та п'ятий етапи досить пов'язані між собою, оскільки характеризуються стійкими постійними проявами девіантної поведінки, котра часто наближена або ж повністю делінквентна. Різниця між етапами полягає у тому, що четвертий етап або ж кримінальний характеризується менш складними та небезпечними діями з боку девіантної особистості ніж п'ятий деструктивний етап.

Відповідно до етапів розвитку девіантної поведінки, паралельно вивчаються рівні її розвитку. Зрозуміло, що вони пов'язані між собою і характеризуються такою послідовністю протікання:

1. епізодичні прояви девіантної поведінки;
2. періодичні прояви девіантної поведінки;
3. морально негативні прояви та вчинки;
4. делінквентна поведінка;
5. злочинна поведінка;
6. деструктивна поведінка.

Конкретно ці рівні розвитку девіантної поведінки описано у роботах Н. Протасової, і вона зазначала, що кожен рівень також характеризується етапами від найменшого до найбільшого, і під час цього процесу прояви девіантної поведінки особистості при переході з рівня на рівень кожного разу все більше закріплюються у поведінці.

Як бачимо, девіантна поведінка є системою вчинків, дій особистості, які не входять у рамки норми суспільства і її прояви та наслідки збільшуються відповідно до рівнів та етапів її прояву. Тому також прийнято виділяти специфічні ознаки девіантної поведінки. Вони чітко описані у роботі О. Змановської, котра вивчала девіантну поведінку, її ознаки та особливості. Вчена вважає, що до специфічних ознак девіантної поведінки відносяться не поодинокі, а багаторазові та тривалі у часі порушення або ж недотримання норм суспільства, що актуальні саме на конкретний часовий період. Важливо, що на думку авторки, порушені норми є досить сталими і важливими для того суспільства у котрому порушник цих норм перебуває. Вона також зазначає, що поведінка, яка суперечить нормам є загальною спрямованістю особистості і не є викликана будь-якими кризовими ситуаціями. До ознак девіантної поведінки особистості, яка теж характеризує цю поведінку як ту, що виходить за межі норм відноситься її негативна оцінка з боку інших людей. Девіантну поведінку не прирівнюють до психічних захворювань і патопсихологічних станів. Загалом, із характеристики її специфічних ознак, то девіантна поведінка як результат характеризується шкодою для особистості та для оточення.

Поряд із специфічними ознаками девіантної поведінки виділяють її конкретні психологічні прояви. Зрозуміло, основою при цьому виступає психологічна сфера особистості, специфічні її ознаки. Тому виділяють такі прояви девіантної поведінки особистості:

- духовні проблеми до яких відноситься різноманітні душевні переживання, втрата або ж відсутність сенсу буття, втрата життєвого потенціалу;
- емоційні проблеми, котрі характеризуються переважанням негативних емоцій, тривожністю, депресією;

- зміна ціннісно-мотиваційної сфери, яка виявляється у внутрішніх конфліктах, впливі різних негативних ситуацій, що змінюють погляди особистості;
- зміни або ж викривлення у когнітивній сфері наслідки яких це ригідне мислення, відсутність критичного мислення, стереотипізація, самообмеженість у нових знаннях;
- проблеми саморегуляції, що характеризуються відсутністю або ж надмірним самоконтролем, низькою чи високою самооцінкою, станом дезадаптації;
- вплив негативного життєвого досвіду, котрий змінює психологічний стан особистості: різні види насильства, схильність або ж наявність шкідливих звичок, кризові стани та ситуації.

Проаналізувавши наукову літературу де запропоновані підходи до розуміння природи виникнення, особливостей розвитку та аналізу самого виникнення поняття девіантної поведінки, робимо висновок, що девіантна поведінка характеризується певними відхиленнями від соціально-прийнятих норм суспільства, несе у собі загрозу та шкоду для людини, котра нею характеризується та для її оточення. Небезпека девіантної поведінки у тому, що існує безліч її видів, котрі мають свої характеристики, особливості та рівні прояву і несуть шкоду здоров'ю особистості. Також, не існує чіткої грані між переходом із одного виду девіантної поведінки до іншого, це ж саме стосується і її етапності прояву. Проте, девіантну поведінку можна чітко характеризувати за її специфічними ознаками та психологічними проявами. Зрозуміло, із розвитком суспільства та суспільних норм і правил, стереотипів, девіантна поведінка теж набуває нових характеристик, котрі спровоковані цими змінами і на сьогоднішній день її прояви та наслідки досить помітні у буденному житті.

1.2. Причини та особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці

Досліджуючи основні підходи до вивчення девіантної поведінки, ми проаналізували, що вона характеризується індивідуальністю та

віковою своєрідністю. Це цілком логічно, оскільки на кожному віковому етапі розвитку особистості людина взаємодіє із соціумом, є його частиною при цьому дотримується певних норм соціуму у якому перебуває. Відхилення від цих норм є проявом девіантної поведінки і воно є індивідуальним, бо кожна особистість зовсім по-різному сприймає затверджені норми суспільства і реагує на них. Тому, можна стверджувати, що девіантна поведінка може проявлятися на будь-яких вікових етапах і її прояви матимуть індивідуальний характер.

Продовжуючи дослідження вікових відмінностей у прояві та характеристикі девіантної поведінки потрібно сказати, що у дослідженнях Т. Герасиміва, виділяється така особливість терміну «девіантна» поведінка, що його можна застосовувати для дітей, котрі не молодші 5 років, а найкраще лише після 9 років. Це важливо, бо у ранньому віці діти не мають вираженого самоконтролю та самостійно не можуть дотримуватися соціальних норм. У таких випадках дітям допомагають батьки, але коли все таки у дитини, яка молодша 5 років спостерігаються певні відхилення поведінки, відхилення від вікової норми, то це не девіантна поведінка, а прояв невротичних реакцій або порушень розвитку.

Відповідно, що стосується досліджень девіантної поведінки у підлітковому віці, то таку термінологію доречно застосовувати. Характеризуючи причини та особливості проявів девіантної поведінки у підлітків, перш за все потрібно вивчити особливості даної вікової категорії, що дозволять зрозуміти на якому підґрунті виникає порушення норм підлітком. Вивченням девіантної поведінки підлітків, її особливостей займалися Л. Олеференко, Т. Шульга, які виділили саме ряд конкретних причин девіантної поведінки підлітків. Роботи В. Оржеховської також розглядають причини відхилень від норми у неповнолітніх. У багатьох своїх працях Л. Магдисюк вивчала особливості проявів та причини девіантної поведінки у неповнолітніх правопорушників, а також аналізувала підлітковий вік як чинник девіантної поведінки.

Психологічні особливості розвитку особистості у підлітковому віці досліджувалися вітчизняними та закордонними науковцями. Вони опираються на відомі вікові періодизації та їх особливості.

Із їх детального аналізу зрозуміло, що підлітковий вік характеризується новоутвореннями, провідним видом діяльності, змінами як фізичного так і психологічного розвитку, що впливає на формування особистості підлітка в цілому. Варто зазначити, що під час підліткового віку підлітки формують власний світогляд, цінності, засвоюють норми та стереотипи суспільства. Це зумовлено тим, що саме у цей період життя особистість активна щодо свого оточення, шукає друзів, нові знайомства, стверджується серед інших.

Таким чином, коли на першому місці відносини із навколишнім середовищем, самоідентифікація та самоствердження себе у соціумі, на другий план відступають взаємини із батьками. Часто підтримку, розуміння підлітки шукають серед своїх однолітків, бо взаємостосунки із членами сім'ї погіршуються в силу того, що відбувається не прийняття та не розуміння батьків дитиною та навпаки. Така сімейна ситуація породжує протест із боку дитини і тоді у її поведінці виникають зміни, що не сприймаються спочатку найближчим соціумом – сім'єю, а потім усіма іншими членами суспільства.

Дослідження Л. Казміренко, свідчать, що поведінка підлітків характеризується невизначеністю, відбувається проекція характеру та темпераменту у вчинки та спрямованість поведінки. Криза, що переживає особистість на цьому етапі розвитку свідчить про процес формування цілісної особистості, психологічні установки не стійкі та погано виражені. Як наслідок, для підлітків не притаманна стійкість життєвої позиції, яка не дозволяє усвідомити своє місце у соціумі. Говорячи про фізіологічні особливості підліткового віку, то для цього етапу характерні не стійкі процеси гальмування нервової системи. Це пояснюється тим, що нервова система не здатна витримувати навантаження подразників, які часто довготривалі та мають велику силу дії. За рахунок цього та психологічних особливостей підлітки не контролюють свої емоції, піддаються негативним переживанням, не розуміють

послідовності своїх вчинків. Тому не можуть керуватися у своїй поведінці нормами та правилами, котрі встановив соціум.

Із трактування самого визначення девіантної поведінки, коли підліток за рахунок вікових особливостей відхиляється від загальноприйнятих норм, то це уже свідчить, що він перебуває у групі ризику. До вище перелічених особливостей розвитку особистості у підлітковому віці також додається вплив зовнішнього середовища, що провокує девіантну поведінку. Під цим мається на увазі не розуміння з боку дорослих, конфліктні ситуації, не прийняття у соціальному оточенні.

Аналізуючи підлітковий вік із точки зору, що людина є соціальною, то особи цієї вікової категорії, а саме їх поведінка – часто не відповідає очікуванням й вимогам чи нормам, котрі загальноприйняті в суспільстві. Це пояснюється тим, що в силу вікових особливостей та/або ситуації розвитку, що є «нормою», підліток не готовий до їх виконання у такій мірі, що очікують інші. Тому певні розбіжності між біологічною та соціальною незрілістю підлітків та вимогами суспільства служать реальним джерелом девіації у цьому віці.

Дослідивши особливості розвитку особистості у підлітковому віці, який часто є тригером для формування відхилень поведінки, ми вважаємо доречним дослідження актуальних причин виникнення девіантної поведінки. Також, важливо детально розглянути ознаки та прояви девіантної поведінки підлітків. Серед класиків психології дослідженням актуального питання займався А. Адлер, що серед причин виникнення девіантної поведінки виділяв почуття неповноцінності, наслідком якого є привернення уваги за рахунок дій, які не приймаються соціумом.

З точки зору З. Фрейда девіантна поведінка проявляється тоді, коли немає взаємодії трьох основних структур особистості: Ід, Его, Супер-Его, внаслідок чого психологічний захист особистості є на низькому рівні. Проте, А. Бандура стверджував, що девіантна поведінка є соціально зумовленою, тобто результат наuczіння і таким чином особистість реагує на подразники середовища.

Опираючись на вище зазначені теорії причин девіантної поведінки, можна виділити класифікацію групи чинників девіантної поведінки підлітків:

- індивідуально-психологічні в основі яких особливості конкретного індивіда, що впливають на його поведінку;
- соціальні, які включають не лише вплив на особистість, але й характеризуються середовищем у якому вона є, чи комфортне воно, чи забезпечує усі умови для розвитку та життя людини;
- соціально-психологічні, що є результатом взаємодії підлітка із сім'єю, характером впливу найближчого оточення на нього;
- педагогічні, котрі базуються не несприятливих та незадовільних умовах виховання підлітка у сім'ї та закладах освіти.

Потрібно зазначити, що ці групи причин можуть бути взаємопов'язаними між собою, але можливо коли негативний вплив однієї групи чинників породжує відхилення у поведінці при цьому відбуваються порушення у інших групах.

Вивчаючи наукові доробки сучасників, дану сферу досліджували Н. Пихтіна, Т. Федорченко, котрі у своїх роботах виділили ряд причин, що сприяють відхиленням поведінки підлітків: проблеми у сім'ї, що пов'язані із насильством, розлученням батьків, конфліктами або ж народженням дітей. Також, вони вважали, що на виникнення девіантної поведінки впливає не лише сім'я, але й особистісні характеристики підлітка до яких відносили агресивність, відсутність друзів, низький рівень спілкування, неадекватну самооцінку, невизначеність, відсутність хобі. Ще однією причиною відхилень поведінки підлітків науковці вважають втрату близької людини, не обов'язково, щоб ця втрата була пов'язана із сім'єю.

Поряд з причинами девіантної поведінки виділяють і фактори, котрі провокують її. Дослідження таких факторів дозволило виокремити В. Оржеховській такі їх групи:

- психолого-педагогічні – особливості підліткового віку, низька самооцінка, проблеми емоційної та вольової сфери, незадоволеність потреб, відсутність спілкування із батьками або ж постійні конфлікти із ними;
- соціально-економічні – матеріальні проблеми та незадоволеність, неблагополуччя, загальні економічні проблеми, які впливають на особистість;

- медико-біологічні – психічні розлади, які є наслідком нездорового способу життя, спадковість, схильність до залежностей, відхилення у розвитку, не прийняття тіла, зовнішності.

Ще до причин девіантної поведінки Н. Максимова відносить негативне відношення особистості до себе, котре є наслідком неприйняття себе, низьким рівнем домагань, які спричинили викривлення людських цінностей. Також авторка вважає, що причина формування девіантної поведінки підлітків є культ насильства, домінантності, які можна спостерігати у багатьох сферах людського життя. Така пропаганда відбувається у засобах масової інформації, соціальних мережах. Ми погоджуємося із цим, оскільки віртуальний світ, гаджети посідають чи не перше місце у нашому повсякденному житті.

Серед багатьох наукових робіт, що присвячені характеристиці причин девіантної поведінки підлітків, заслуговує уваги дослідження І. Невського та А. Колесова, яке спрямована на вивчення впливу зовнішніх чинників на формування девіантної поведінки у підлітковому віці. Вчені стверджували, зовнішні фактори ризику мало враховуються під час дослідження девіантних проявів поведінки. Вони запропонували класифікацію у якій виділяли три групи факторів, що включали у собі перелік конкретних чинників впливу на формування девіантної поведінки. Перша група характеризується суспільними процесами, а саме зміною інститутів соціалізації для кожного покоління, не чіткість законодавства у правоохоронних органах, пропаганда залежної поведінки, насилля, сексу у засобах масової інформації та Інтернет-ресурсах, безробіття, вільний доступ до алкоголю, тютюну. До другої групи факторів вчені відносять стан та особливості сімейного виховання, а також психологічні особливості та взаємодію у сім'ї, що включають конкретно рівень сімейних та культурних традицій, стилі виховання, рівні задоволеності потреб членів сім'ї, можливість асоціальної поведінки родичів. Фактори ризику третьої групи характеризують організацію школи, а конкретно – відсутність професійної компетентності вчителів щодо роботи із дітьми конкретної вікової

категорії, відсутність елементарної психологічної освіти, що допомогла б вчителеві налагоджувати контакт із учнями.

На основі вище зазначених факторів, які впливають на формування причин девіантної поведінки ті ж вчені – І. Невський та А. Колесов стверджують, що ці фактори формують у підлітків девіантну поведінку, котра носить такі прояви:

- соціально-пасивна спрямованість девіантної поведінки, що характеризується не бажанням підпорядковуватися до загальноприйнятих норм та правил суспільства, пасивність щодо інших, недотримання громадських обов'язків;
- девіантна поведінка, як спосіб отримання моральної та матеріальної користі, що проявляється у вчиненні правопорушень;
- агресивна спрямованість девіантної поведінки, що є наслідком негативної спрямованості проти інших людей.

Аналіз наукових джерел, які ми дослідили, дозволяє підсумувати, що девіантна поведінка характеризується особливостями прояву, котрі базуються на індивідуальних особливостях особистості, проте науковці виділяють і певні форми прояву девіантної поведінки підлітків. Підтвердженням цього є дослідження В. Кондрашенко, що виділяє соціальні та індивідуальні прояви девіантної поведінки:

- неуспішність у школі, низька здатність до навчальної діяльності;
- неспішність у соціальних сферах таких як сім'я, школа, особисті стосунки;
- конфлікти, порушення закону;
- установка щодо соціальних вимог, яка є негативною та стосується їх нерозуміння та неприйняття;
- уникнення відповідальності, звинувачення та перекладання вини на інших;
- емоційність;
- низький рівень комунікативних здібностей та конфліктність;
- когнітивні спотворення реальності.

Потрібно сказати, що прояви девіантної поведінки викликають негативну реакцію оточення, що має характер осуду або ж соціальних санкцій через покарання законом. Санкції спрямовані на запобігання девіантної поведінки у підлітків, але вони можуть призводити і до негативних наслідків, зокрема, навішування ярликів на особистість. Це провокує психологічні проблеми, а також під впливом ярлика людина зможе прийняти його і дійсно йому відповідати.

Варто зауважити, що тип девіантної поведінки визначає форму її виявлення. Форми виявлення або ж прояву девіантної поведінки теж можуть бути різні. Дослідження С. Зінченко свідчать про такі форми прояву девіантної поведінки як агресія. Агресія може бути як зовнішньою так і внутрішньою тобто аутоагресія.

Поняття агресія характеризується як психічний стан із певною часовою тривалістю, може мати стійкий характер. Агресивність як властивість особистості характеризується здатністю особистості до агресивної поведінки котра може принести шкоду іншим або ж собі. Агресія може мати вербальний або фізичний прояв.

Фізична агресія у підлітковому віці виступає як засіб завдання шкоди іншим, але й як спосіб самовираження та здобуття поваги від інших, утвердження серед однолітків. Щодо вербальної агресії то її особливість у тому, що це погрози, приниження інших за допомогою вербальних проявів впливу. Аутоагресія – агресія, котра спрямована на себе і має форму вербальної або ж фізичної. Тобто це завдання шкоди собі, яке впливає на стан здоров'я та психологічне, моральне приниження себе.

Також формою прояву девіантної поведінки на думку С. Зінченко є саморуйнівна поведінка. характерними її рисами є відхиленість від норм медичної та психологічної сфери, що загрожує життю та розвитку людини. Форми прояву саморуйнівної поведінки: суїцидальна, харчова, хімічна залежність.

Аномалії сексуальної поведінки також відносить С. Зінченко до форм прояву девіантної поведінки. Сексуальні девіації характеризуються відхиленням від сексуальних норм. Існують явні та приховані

девіації сексуальної сфери підлітків. До конкретних проявів сексуальних девіацій, що є проявами девіантної поведінки відносять асексуальну, гіперсексуальну поведінку та різні види девіацій сексуальної сфери.

У своїх роботах І. Мартинюк під асексуальною поведінкою розглядає заниженість особистістю значення сексуального життя, а також унеможлиблює сексуальні контакти. Тоді як гіперсексуальна поведінка характеризується завищенням цінності сексуального життя, заміщення сексом інших життєвих цінностей, а також можливість досить частого та хаотичного статевого життя. Вчена зазначає, що як прояв девіантної поведінки через сексуальні аномалії підлітків також переважно характеризується не розмежуванням у виборі сексуального партнера. Мається на увазі, що підліток не обдумує вікові розмежування, не керується нормами моралі та здорового розвитку особистості. Також, І. Мартинюк виділяє групу сексуальних девіацій, котрі пов'язані із девіантною поведінкою. Причиною зміни орієнтації підлітків є численні фактори, але з точки зору девіантної психології – це протест, спосіб самовираження та самоідентифікації.

Опрацювавши сучасну наукову літературу, ми дійшли висновку, що саме основні особливості прояву й причини девіантної поведінки у підлітковому віці досліджуються багатьма науковцями. Відповідно до опрацьованих наукових джерел, ми прийшли до висновку, що причини девіантної поведінки підлітків є особистісні, зовнішні, соціальні, проте усе залежить від конкретної ситуації із конкретним підлітком. Це ж стосується і форм прояву девіантної поведінки підлітків, проте безперечно доведеним є те, що кожен вид девіантної поведінки характеризується проявами, але кожен ситуацію потрібно розглядати індивідуально. Тому для більш детального дослідження індивідуального характеру прояву девіантної поведінки підлітка потрібно розглянути особливості психологічної роботи із такою категорією клієнтів.

1.3. Особливості консультування підлітків з девіантною поведінкою

Консультативний процес у роботі практичного психолога є невід'ємною частиною професійної орієнтації. Тому особливості пси-

хологічного консультування мають певні характеристики, правила та особливості. Що стосується підлітків, то психологічне консультування осіб даної вікової категорії також має свої особливості.

Загалом поняття психологічного консультування означає психологічну допомогу практичного психолога клієнтам, які її потребують у формі порад та рекомендацій. Психологічне консультування – це практична діяльність психолога, яка спрямована на надання актуальної психологічної допомоги людині, що базується на засаді того, що психічно та фізично здорова особистість може впоратися із усіма проблемами і негараздами, що виникають у її житті.

Трактування поняття психологічного консультування описане у роботах багатьох авторів, тому у наукових джерел по-різному його трактують. Психологічне консультування орієнтується на допомогу клієнту у розв'язанні його міжособистісних стосунків. Інша точка зору вітчизняних науковців поняття психологічного консультування розглядає як вид психологічної допомоги людям під час складної життєвої ситуації. Також Ю. Альошина зазначає, що психологічне консультування характеризується безперечною роботою із клієнтами, що спрямована на вирішення їх проблем, які мають соціально-психологічний характер. При цьому актуальним засобом роботи психолога вважається бесіда.

Як і інші види психологічної допомоги, психологічне консультування має свою мету. Основною метою психологічного консультування є допомога клієнтові в усвідомленні того, що саме він усе вирішує у своєму житті, використовує свої здібності, долає складні ситуації. Найголовніше при цьому, щоб клієнт усвідомив свою мету, повірив у неї та самого себе. Осмислення власних переваг, прийняття себе та досягнення поставленої мети передбачає психологічна консультація особистості. Психолог під час консультативного процесу лише допомагає клієнтові, є опорою для нього та рушійною силою розвитку клієнта. Під час психологічного консультування клієнт із допомогою психолога змінює свою поведінку для того, щоб йому самому було комфортно перебувати у соціумі, розвиває навички створення міжосо-

бистісних стосунків та навиків подолання труднощів у будь-яких життєвих ситуаціях.

Ефективність психологічного консультування Р. Федоренко у своїх працях вбачає у вирішенні найважливіших завдань, які передбачає собою психологічне консультування:

1. надання швидкої допомоги клієнту для вирішення його проблем;
2. надання допомоги клієнту у тій ситуації, коли він біг би впоратися самостійно, але під впливом багатьох чинників потребує підтримки та допомоги;
3. надання тимчасової допомоги клієнту, при цьому ж клієнт може самостійно впоратися із проблемною ситуацією або ж навпаки – потребує більш тривалої допомоги, психотерапії.

Звичайно, при надання психологічної допомоги клієнту психолог керується принципами психологічного консультування, які характеризуються певними професійними вимогами до фахівця-психолога та чітко аргументовані у етичному кодексі психолога. До ряду таких принципів відносяться: принцип добровільності, доброзичливості та безоцінкового ставлення до клієнта, конфіденційності, професійної вмотивованості та компетентності та інші. Дотримання принципів професійної діяльності психолога забезпечить не лише успішну професійну діяльність, але й успішність психологічної роботи із клієнтом.

Відповідного до того, що психологічного консультування потребують на різних вікових етапах, у різних життєвих ситуаціях існують конкретні види психологічного консультування: інтимно-особистісне, сімейне, психолого-педагогічне, ділове. Особливостями інтимно-особистісного психологічного консультування є надання допомоги клієнту під час особистісних проблем, труднощів налагодження соціальних контактів, проблем інтимного характеру. Стосовно сімейного психологічного консультування, то воно спрямована на надання психологічної допомоги сім'ї, або конкретно клієнту, що створює сім'ю. Особливістю даного виду психологічного консультування є, що воно може відбуватися окремо із кожним членом родини, парою або ж

груповим консультативним процесом. Воно передбачає вирішення проблем у міжособистісних взаєминах у сім'ї, вирішення конфліктних ситуацій, допомога під час розлучення. Ділове психологічне консультування цікаве тим, що має велику кількість спрямування психологічної допомоги. Мається на увазі те, що його метою є вирішення та допомога клієнтам у їх ділових ситуаціях таких як вибір професії, покращення комунікативних навичок, допомога при виникненні конфліктних ситуацій на роботі, з колегами, керівництвом. Психолого-педагогічне консультування має за мету вирішення проблем навчального та виховного характеру, що пов'язані із школою, батьками. Під цим мається на увазі консультативна робота із батьками, щодо виховного та навчального процесу дітей, вчителями та самими здобувачами освіти у котрих виникли проблеми із поведінкою, навчанням, успішністю, взаєминами із оточенням.

Проаналізувавши поняття психологічного консультування, його мету, завдання принципи та види, потрібно звернути увагу на етапи психологічного консультування, які виділяють науковці у своїх працях. Ми схилиємося до класифікації у котрій представлені такі етапи психологічного консультування: дослідження проблеми, що передбачає налагодження контакту із клієнтом та первинна історія проблеми клієнта. Даний етап є підготовчим і також включає виявлення очікувань клієнта, збирання інформації про клієнта та ситуацію, що привела його на консультацію. Діагностичний етап характеризується роботою, котра спрямована на діагностику клієнта, цей етап переходить у наступний – етап визначення проблеми психолог-консультант уточнює проблему, таким чином, щоб розуміння її як для самого клієнта та психолога було однакове. На даному етапі, при виділені проблеми уже формуються можливі причини того, чому виникла ця проблема, а також можливе бачення способів вирішення цієї проблеми. Етап ідентифікації проблеми характеризується обговоренням альтернативних варіантів вирішення проблеми і при цьому психолог-консультант не нав'язує своє бачення, а допомагає клієнту усвідомити та самостійно обрати варіант вирішення проблемної ситуації, котрий буде

найкращим та ефективним для клієнта. Етап планування передбачає оцінку та прогноз ефективності вирішення проблеми конкретним способом. На діяльнісному етапі відбувається реалізація створеного конкретного плану вирішення проблемної ситуації із урахуванням усіх супутніх обставин. На заключному етапі оцінки та зворотного зв'язку клієнт та психолог узагальнюють досягнені результати шляхом ефективності їх спільної діяльності.

Звичайно, під час будь-якої психологічної допомоги, зокрема, психологічному консультуванні у своїй діяльності психолог-консультант використовує консультативні психологічні техніки. Їх вибір залежить конкретно від ситуації, клієнта. Проте прийнято виділяти основні техніки психологічної консультативної роботи:

1. Основні:

- бесіда;
- активне слухання;
- використання та трактування невербальних засобів комунікації.

2. Додаткові:

- техніки основних консультативних підходів;
- ряд діагностичних методів, включаючи проєктивні;
- психокорекційні, розвивальні, тренінгові заняття;
- виконання запропонованих домашніх завдань, що мають пізнавальний, корекційний характер.

Щодо поняття теорій психологічного консультування, потрібно сказати, що переважна їх більшість опираються на теорії особистості, котрі використовуються сьогодні і досить відомі. До таких теорій належить психоаналітичний, екзистенційний, клієнт-центрований, поведінковий напрям. Вони поширені не лише у психологічному консультуванні. Але використовуються під час психотерапевтичної роботи із клієнтами.

На основі нашого теоретичного дослідження особливостей психологічного консультування, як виду психологічної допомоги, ми можемо аналізувати конкретні особливості консультативної роботи із

підлітками з девіантною поведінкою. Психологічне консультування підлітків включає не лише аналіз розвитку особистості відповідно до вікових критеріїв розвитку, але й особливостей їх поведінки, емоційної сфери, характеристик навчальної та виховної діяльності. Консультативний процес підлітків є досить складним і відрізняється від психологічного консультування дорослих, оскільки раніше нами досліджено, що підлітковий вік характеризується динамічною ситуацією розвитку особистості, що потребує відмінного від дорослих підходу до психологічного консультування.

У процесі психологічного консультування клієнтів підліткового віку психолог-консультант отримує запит від батьків або ж вчителів у школі. Типовими запитами щодо психологічного консультування підлітків є:

- консультування щодо проблем з навчальною та виховною діяльністю, котра проявляється під час домашнього або ж шкільного навчального процесу;
- консультування спрямоване на подолання кризи підліткового віку, що може мати характер відхилень у поведінці, розвитку, спілкуванні, конфлікті із однолітками та родичами;
- консультування щодо налагодження міжособистісних відносин;
- консультування щодо розвитку самосвідомості, відповідальності, стабілізації емоційної сфери, розвитку мотиваційних характеристик у підлітків.

Для успішної реалізації консультативного процесу, його етапів потрібно, щоб психолог перш за все налагодив довірливі стосунки із підлітком. Це досить важливо, оскільки у цей віковий період клієнт відчуває себе самотійним, може не сприймати допомогу психолога. Тому потрібно, щоб підліток за самотійним бажанням звернувся за допомогою до психолога-консультанта. Коли звернення відбувається із боку вчителів чи батьків, то психолог повинен спрямувати підлітка на те, щоб дійсно самотійно проявилось бажання щось змінити. Саме у цей момент відбувається «включення» клієнта-підлітка у консуль-

тативний процес. Після цього уже можливе встановлення довірливих стосунків між психологом та підлітком. Під час психологічного консультування підлітків психолог-консультант повинен врахувати те, що в силу своїх вікових особливостей клієнт може очікувати від психолога конкретних дій, пояснень щодо вирішення ситуації або ж просто заперечувати проблему. Тому ще одним головним завданням практичного психолога під час надання психологічної допомоги підлітку є те, щоб підліток усвідомив проблему, був безпосереднім ініціатором її вирішення та проявляв бажання змінюватися, працювати над собою.

Основні умови роботи консультанта та підлітка базуються на принципах добровільності, конфіденційності та відповідальності. Це дуже важливо для підлітка, бо він хоче бути впевненим у тому, що все сказане ним психологу залишиться між ними, його не осуджуватимуть, не повчатимуть, а навпаки – сприйматимуть таким яким він є. Маємо на увазі те, що підліток хоче відчувати себе у безпеці на прийомі у психолога. Тому для успішного консультативного процесу потрібно, щоб підліток відчував, що психолог цікавиться його життям, захопленнями, станом, переживаннями. Таким чином утворюються дружні стосунки між клієнтом-підлітком та психологом, що забезпечать злагоджену ефективну роботу як психолога, так і підлітка.

Психологічне консультування підлітків із проявами девіантної поведінки, звичайно, відрізняється від консультування підлітків із іншими проблемами. Різниця консультативного процесу у тому, що використовуються діагностичні інструментарії залежно від прояву девіантної поведінки і відповідно – корекційні методи роботи теж мають спрямування на подолання девіантної поведінки підлітка. При цьому робота із такою категорією клієнтів передбачає використання і загальних звичних технік, методів психологічного консультування психологом-консультантом. У роботі з підлітками з девіантною поведінкою використовуються техніки активного слухання, заохочення, перефразування, зворотній зв'язок. Вони сприяють тому, щоб клієнт

був максимально «включений» у роботу, а саме перш за все, мав моральне бажання змін, зміг аналізувати свої вчинки, рефлексувати.

Щодо використання діагностичних методів при роботі із підлітками із девіантною поведінкою психолог-консультант перш за все повинен за допомогою бесіди, методу збору інформації визначити чи справді у підлітка є прояви девіантної поведінки. Під цим мається на увазі системний та всебічний аналіз необхідної інформації про підлітка, яку надають батьки, вчителі та сам клієнт під час безпосередньої бесіди із ним. Психолог вивчає ситуацію звернення, проблему і чинники виникнення девіантної поведінки, звичайно, якщо така є. Якщо ж на початковому підготовчому етапі консультативного процесу виявлено, що потрібна більш детальна діагностика девіантної поведінки підлітка за допомогою спеціального діагностичного інструментарію. Діагностична робота із даною категорією клієнтів дозволяє встановити конкретні види девіантної поведінки та її чинники. Наступним етапом психологічного консультування підлітка буде безпосередній процес надання йому психологічної допомоги при цьому відбувається використання спеціальних технік та прийомів, котрі забезпечують ефективну роботу у виявленій ситуації. До таких технік та прийомів можна віднести психологічну підтримку, оптимізацію психічного стану і активацію психологічних ресурсів підлітка.

Варто зазначити, що ефективним засобом діагностики девіантної поведінки підлітків під час психологічного консультування є спостереження, оскільки воно допоможе визначити вербальні та невербальні її прояви, що сприятиме для ефективного складання плану корекційної програми. До вербальних та невербальних проявів девіантної поведінки відносять зміст, манеру, частоту та тривалість мовної діяльності, положення тіла, фізичні та психологічні реакції, фізичні контакти, настроїв, що виражається за допомогою міміки.

Також, діагностику особистості підлітка з девіантною поведінкою можемо проводити за допомогою тестів, анкет, опитувальників, котрі є валідними та стандартизованими. Їх діагностичне спрямування дозво-

ляє визначити ставлення респондента до цінностей, соціальних норм, визначити його схильності, рівень інтелекту, темперамент.

Психологічне консультування підлітків із девіантною поведінкою передбачає допомогу їм у вирішенні поведінкових проблем, руйнуванні встановлених хибних уявлень підлітка, що є чинниками його девіантної поведінки, забезпечені сприятливих умов розвитку та прийняття себе. Також психологічне консультування спрямоване на розвиток у підлітків соціальної свідомості, комунікативних навичках, здобуття статусу у групі за допомогою соціально-прийнятих способів, допомозі підлітку у саморегуляції, прояву активності, проявленні емоцій, оптимізацію набутого позитивного досвіду та його закріплення у формі позитивних зразків поведінки, розвиток бажання та цікавості до творчості.

Відповідно, ефективність психологічного консультування залежить від дотримання вимог консультативного процесу та врахування індивідуальних особливостей клієнта. За дотриманням вище сказаного та створення дієвої програми подолання девіантної поведінки у підлітків можливе її переосмислення й усвідомлення, що сформує правильний алгоритм поведінки на усе подальше життя підлітка, допоможе уникнути психологічних проблем, які є небезпечні для соціуму та самого підлітка.

Висновки до першого розділу

У даному розділі представлено теоретико-узагальнені результати вивчення особливостей психологічного консультування підлітків з девіантною поведінкою. Проаналізувавши наукову психологічну, соціальну та педагогічну літературу, ми робимо висновок, що психологічне консультування підлітків із девіантною поведінкою характеризується складним процесом, оскільки для надання кваліфікованої психологічної допомоги таким клієнтам психолог-консультант детально повинен орієнтуватися у сутності поняття девіантної поведінки, психологічних особливостях розвитку у підлітковому віці.

Результатом нашого теоретичного дослідження стало виокремлення чинників, особливостей девіантної поведінки підлітків та етапність психологічного консультування таких клієнтів. До поняття вище зазначених чинників науковці відносять особистісні, сімейні та соціальні, котрі теж характеризуються факторами, які впливають на виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці. Нами з'ясовано особливості прояву девіантної поведінки підлітків, які характеризуються поведінковими, емоційними, комунікативними та дисциплінарними відхиленнями.

На основі теоретичних розвідок ми вивчили та узагальнили особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Загальна характеристика емпіричного дослідження та обґрунтування його методичного забезпечення

Теоретичне обґрунтування положень нашої роботи, зміст котрих представлено в першому розділі, дали змогу визначити подальшу стратегію емпіричного дослідження девіантної поведінки у підлітковому віці.

Нами було розроблено програму емпіричного дослідження, яка включає такі етапи:

- теоретико-аналітичний, на основі здійсненого аналізу стану досліджуваної проблеми у психологічній науці було визначено мету та завдання дослідження;
- організаційний етап містив підбір матеріалів для проведення емпіричного дослідження;
- етап реалізації емпіричного дослідження включав проведення психодіагностичного опитування досліджуваних. Саме на цьому етапі емпіричного дослідження ми також використовували бесіду як психологічний інструмент отримання попередньої інформації про вибірку від вчителів та безпосередньо спілкувалися із підлітками, котрі погодилися пройти тестування. Відповідно, нами були розроблені бланки методик емпіричного вивчення, інструкцій для респондентів та безпосереднє проведення тестування;
- підсумковий етап містив обробку і систематизацію результатів дослідження, окреслення висновків та оформлення результатів дослідження у цілісну наукову роботу.

Дослідження проводилось на початку лютого місяця 2020 року на базі навчальної установи, школи. З метою конфіденційності, нами не розголошуються деталі про заклад освіти. В якості досліджуваних

взяли участь школярі (60 осіб). Звертаємо увагу на те, що під час проведення нашого дослідження, ми не керувалися метою виявлення будь-яких гендерних особливостей підлітків, щодо ознак девіантної поведінки. Відповідно, у представлених результатах проведеного дослідження відсутня гендерна порівняльна характеристика.

Емпіричне дослідження реалізовувалося на основі анкетування підлітків, котрі за словами вчителів, психолога мають ознаки девіантної поведінки, конфліктності, агресивності. А також, схильні до частої зміни емоцій, не мають друзів, самотні, погані успіхи у навчальному процесі. Вікові критерії є відповідними: вибірка з 60 осіб 13–16 років, котрі, характеризуються девіантною поведінкою, агресивністю, неуспішністю у навчанні, конфліктністю, відсутністю сталих соціальних зв'язків.

Саме такий вибір досліджуваних зумовлений прагненням дослідити особливості підлітків із проявами девіантної поведінки та більш детально проаналізувати надання психологічного консультування таким дітям. Отримані результати, певною мірою, допоможуть у роботі психологу та вчителю з такою категорією учнів та принесуть практичну значущість для подальших наукових досліджень, чим саме дозволять сформуванню теоретичну та практичну базу для практичних психологів для успішного консультування таких учнів. А це дозволить надавати кваліфіковану психологічну допомогу підліткам із проявами девіантної поведінки.

Для реалізації поставленої мети і вирішення поставлених задач у ході дослідження були підбрані такі методики:

1. Методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук);
2. Методика визначення акцентуації характеру, К. Леонгард та Х. Смішек;
3. Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман);
4. Тест-опитувальник «Здатність до самоуправління» Н. Пейсхова.

Дані методики можуть використовуватися для діагностики підлітків, оскільки це зазначено в інформації про вікові межі використання методик самими авторами.

На початку нашого дослідження ми використовували бесіду як допоміжний психологічний інструментарій збору інформації. За її допомогою нам вдалося з'ясувати, що респонденти мають певні прояви девіантної поведінки. Характеризуються конфліктністю, агресивністю, емоційністю. Відповідно, ми спілкувалися з вчителями та психологом, а також із самими респондентами, які погодилися на проходження дослідження. Орієнтуючись на це, ми підбрали вище зазначений методичний інструментарій.

1. Методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук).

Дана методика складається із 74 запитань, відповіді на котрі повинні бути «Так» або «Ні». Підраховується кількість відповідей згідно запропонованим обрахунком усіх шкал (показників). Загальний/сумарний результат по кожній з п'яти запропонованих шкал відображає ступінь її прояву. Чим більший бал, відповідно яскравіше проявляється досліджуваний показник. Тому, вищою є ймовірність приналежності досліджуваних до «групи ризику». Відповідно, виділяються такі показники (шкали):

1. Відносини в сім'ї. Автори запевняють, що високі кількісні показники за результатами даної шкали вказують на можливі порушення внутрішньо-сімейних взаємин, котрі часто обумовлені конфліктами, емоційною напруженістю й неприязню між членами сім'ї. Також, до дітей батьки можуть бути надто вимогливими або ж – байдужими, без справжніх проявів батьківської любові. Такі взаємини у дітей перш за все викликають страх у контакті з батьком чи матір'ю.

Отож, коли напруження, викликане незадоволеністю стосунками в сім'ї, продовжується занадто довго, воно починає чинити сильну руйнуючу дію спрямовану на дітей.

2. *Агресивність*. Високі кількісні показники отримані за цією шкалою свідчать про: ворожість й грубість. У поведінці є прояви агресії у відкритих й прихованій формах. Притаманні недоброзичливість й озлобленість в контакті з іншими.

Автори зазначають, що часті агресивні прояви доповнюються схильністю до ризику, що характерно для підліткового віку.

3. *Недовіра до людей*. Такі характеристики як недовіра, ворожість та підозрілість характерні при високих кількісних результатах під час підрахунків. Підлітки з вище описаними виявленими ознаками у поведінці є пасивними, закритими, що пояснюється авторами як страх бути неприйнятими оточенням. Тому у побудові зовнішніх комунікацій вони не можуть встановити дружні й приязні взаємини, що свідчить про комунікативну некомпетентність.

4. *Невпевненість у собі*. Низький рівень самооцінки, тривожність, різноманітні комплекси – характерно при високому кількісному результаті за шкалою. Безперечно, зазначені ознаки впливають на поведінку в соціумі, можливість реалізації й відстоювання власних кордонів.

5. *Акцентуації характеру*. Авторами запропоновано перелік акцентуацій характеру, характеристики котрих є у так званій «зоні ризику» й притаманні для тих підлітків, що мають прояви девіантної поведінки. До цього переліку віднесено гіпертимний тип. Його особливістю є переважаючий позитивний настрій, активність, прагнення до лідерства, зміна інтересів й пріоритетів, специфічні дружні взаємини й непостійність у них, відсутність реальної самооцінки себе й можливостей, дратівливість. Для істероїдного типу характерною ознакою є потреба у визнанні й захоплені, що свідчить про надвисоку любов до себе. У поведінці спостерігається демонстративність, непостійність та зміна кола оточення. У той же час для шизоїдного типу характерною є замкненість, відсутність чи труднощі у взаєминах з іншими, низький рівень емоційного інтелекту й здатності розуміння інших. Для таких людей краще перебувати у власному світі фантазій та мрій, а ніж у реальності. Емоційно-лабільний тип достатньо непередбачуваний, що проявляється у частих, різких змінах настрою. Це впливає на життє-

діяльність, зокрема, нестабільний сон, апетит. У взаємодії з іншими також її позитивний чи негативний характер пов'язаний із настроєм у момент спілкування.

2. *Методика визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек).*

Дана методика призначена для з'ясування переважаючого типу акцентуації характеру особистості. У методиці авторами реалізовано типологічний підхід до вивчення особистості. Результати зазначеної методики визначають наступні 10 типів акцентуації особистості (за класифікацією К. Леонгарда):

1. *Гіпертимний тип.* Характерним є переключення між видами діяльності, оптимізм, комунікабельність. Проте, результатом вміння переключення між діяльністю є не завершення видів діяльності. Це свідчить про недисциплінованість, необов'язковість й безвідповідальність. У конфліктних ситуаціях часто є ініціатором Конфліктний, часто є ініціатором.

2. *Дистимічний тип.* Цей тип є протиставленням попередньому, зокрема, характерний песимістичний настрій, замкненість, самотність ніж товариськість. Самооцінка нижча середнього або низька. Цінністю є справедливість та постійність дружніх зв'язав, тому рідко вступає у конфлікти.

3. *Циклотимічний тип.* Характерними є непостійність у настрої, наприклад, у період підйому настрою поведінка гіпертимна, а в період спаду – дистимна. Відповідно, рівень самооцінки не стійкий. Поведінка конфліктна й непередбачувана.

4. *Неврівноважений тип.* Взаємодія з оточенням характеризується малою кількістю контактів. Настрій похмурий, негативно налаштований. У колективі конфліктний, часто ініціатор й провокатор. У стані емоційного збудження, а також не контролює власну поведінку, запальний. В спокійному стані характерними рисами є акуратність й добросовісність.

5. *Застраючий тип.* Характерним є помірна товариськість, у взаємодії з іншими позиція «батька». У власних починаннях характерне прагнення до досягнення запланованого, вимогливість. Притаманна залежність й вразливість від думки оточення. Відсутні чіткі прояви агресії, проте, такі люди вразливі й мстиві. У конфлікті, зазвичай, ініціатор.

6. *Педантичний тип.* Особливістю даного типу є надсерйозність, сумлінність, старанність. У колективі займають формальну позицію, не прагнуть лідерства. У конфлікті перебуває рідко провокатором, займає пасивну позицію.

7. *Тривожний тип.* У сфері міжособистісної взаємодії характерною є низька контактність, невпевненість й змінність настрою. Проте, у товариських взаєминах люди дружелюбні, наполегливі й відкриті. Самооцінка на низькому рівні, у конфлікті пасивна позиція і поступливість.

8. *Емотивний тип.* Характерним є мале коло спілкування, щирість, чутливість, доброзичливість. Для цього типу характерною ознакою є загострене почуття обов'язку. Життя сприймає крізь призму емоцій ніж когніцій. У конфлікти майже не вступає, займає пасивну позицію, поступається іншим.

9. *Демонстративний тип.* Характерними ознаками є легкість у взаємодії, прагнення до влади, слави – чіткі лідерські прояви. У колективі виявляється схильність до інтриг, чим провокуються конфлікти, де займається активна позиція. У спілкуванні проявляють ввічливість, проте, егоїсти, хвалькуваті.

10. *Екзальтований тип.* Особи з такими проявами досить контактні, переважають міцні дружні взаємини. У спілкуванні з іншими мають схильність «прив'язуватися», проте уважні до інших. Нормальний/середній рівень самооцінки, відсутність схильності до конфліктів.

3. Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман).

Дана методика дозволяє виявити конкретний запропонований рівень ставлення школярів до сім'ї, а саме – до кожного її членів, у

школі – до вчителів, класного керівника, однокласників, шкільної установи і її вимог, а також до навчальних предметів. Представлена шкала виявлення ставлення до вулиці у яку входять: сусіди, близькі друзі, знайомі, батьків своїх друзів. Шкала власного «Я» характеризується ставленням до своєї поведінки та внутрішнього «Я».

Рівень ставлення вимірюється такими показниками як «дуже позитивне», «позитивне», «нейтральне», «негативне», «дуже негативне».

Загальний показник свідчить про дезадаптованість, адаптованість або ж неадаптованість підлітка, опираючись на сумарний бал.

Загальний кількісно-якісний рівень адаптованості залежить від індивідуальних особливостей особистості й характерних ознак поведінки. Зокрема, у запропонованих автором шкалах методики продемонстровано спів залежність соціального середовища й тенденцій соціалізації особистості, котрі свідчать про рівень адаптованості. Передбачається, що адаптованість є характеристикою самооцінки, оцінки навколишньої дійсності. Характеризується активністю, гнучкістю й рівнем соціальної компетентності.

4. Тест-опитувальник «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова.

Даний тест-опитувальник дозволяє виявити показники здатності особистості підлітка володіти собою у різних ситуаціях.

В анкеті наведено дві групи тверджень. До однієї групи відносяться твердження, які вимагають звернення до досвіду. Мається на увазі, якщо респондент дійсно часто оцінює свої дії і вчинки, намагається знайти відповідь на поставлене питання або робить це інколи. Інші твердження характеризують ставлення респондента до загальноприйнятої думки. Воно може мати характер згоди або ж незгоди.

Також, дана методика дозволяє виявити рівень кожних окремих етапів управління собою, що складають рівень загальної здатності до самоуправління, до яких відносяться:

- аналіз протиріч;
- прогнозування;

- цілеполягання;
- планування;
- критерії оцінки якості;
- прийняття рішення;
- самоконтроль;
- коригування.

Аналіз протиріч або орієнтування в ситуації – людина формує суб’єктивну модель ситуації, даючи відповідь на питання, які само собі ставить: чому зараз не вдається так, як це було раніше? Що змінилося у порівнянні з минулим? Що відбувається зі мною? У чому причина моїх невдач? Що відбувається навколо мене? Яке реальне положення речей?

Прогнозування – людина формує модель-прогноз, який заснований на аналізі минулого і теперішнього, на аналізі протиріч між минулим і теперішнім. Прогноз – це намагання зазирнути у майбутнє, передбачити розвиток подій або бажані дії. Що може змінитися, якщо я буду діяти певним чином? Що буде, якщо я не буду втручатися?

Цілеполягання – людина формує суб’єктивну модель бажаного. В основі цілеполягання міститься прогноз. Це перехід від припущення принципової можливості здійснити зміни до припущень про вірогідні результати. Люди прагнуть отримати відповіді на такі питання: якими повинні бути результати? В якому напрямку необхідно змінювати себе, своє спілкування, поведінку та діяльність? Що конкретно можна змінити, ситуацію чи самого себе?

Планування – людина формує модель засобів досягнення мети і послідовності їх використання. У відповідності до цілей плани можуть бути стратегічними, тактичними, оперативними. Людина шукає відповіді на такі питання: які засоби необхідні для досягнення мети? В якій послідовності їх необхідно застосовувати?

Критерії оцінки якості – людина повинна вирішити питання: якими повинні бути показники, які дозволяють оцінити успіхи в реалізації плану? Як оцінити, що із зробленого було необхідним? Як

оцінити, що моїх вчинків та дій достатньо? Систему оцінок бажано підготувати до початку практичних дій, а в ході роботи їх краще коригувати. Квапливе вироблення критеріїв може призвести до того, що вони виявляться недостатньо обґрунтованими або навіть помилковими, а це в свою чергу може привести до цілком інших результатів, ніж тих, які було заплановано.

Прийняття рішення – це перехід від плану до дій, це самонаказ: розпочати діяти! Але для цього людині необхідно відповісти на питання: чи все я передбачив? Чи є у мене ще час? Вже починати діяти чи необхідно трохи зачекати?

Самоконтроль – збір інформації про те, як просувається виконання плану в реальному спілкуванні, поведінці, діяльності. Людина відповідає на питання: як йде справа? Чи є просування до мети? Чи немає помилок в моїх вчинках?

Коригування – зміна реальних дій, поведінки, спілкування, переживань, а також самої системи самоуправління. Людина шукає відповіді на питання: як бути далі? Відповідь на це питання залежить від результатів самоконтролю. Якщо здійснюється як заплановано, то людина може продовжити діяти так само, повторювати багато разів, щоб упевнитися в ефективності знайденої системи самоуправління.

На основі показників етапів управління формується загальний рівень здатності до самоуправління:

- якщо загальні показники знаходяться на рівнях **«високий»** і **«вище середнього»**, то в цілому система самоуправління у даної людини є, проте в цьому випадку існує небезпека того, що вона занадто розважлива та раціональна, їй не вистачає емоцій. Над цим необхідно поміркувати, проаналізувати свої вчинки та дії з точки зору врівноваження раціонального та емоційного;

- якщо загальні показники знаходяться на рівнях **«нижче середнього»** і **«низький»**, то у даної людини ще немає цілісної системи самоуправління, а сформовані лише окремі ланки;

- якщо загальні показники знаходяться на **«середньому рівні»**, це означає, що у людини в цілому сформована система самоуправ-

ління, причому вона в змозі раціонально оцінити конкретну ситуацію та урахувати свій актуальний емоційний стан.

Відповідно, здатність до самоуправління характеризується конкретними ознаками, що представлені в інтерпретації рівнів за результатами методики.

2.2. Емпіричне вивчення девіантної поведінки підлітків

Проведене нами емпіричне вивчення девіантної поведінки підлітків за допомогою психодіагностичних методик, що спрямовані на виявлення особливостей їх спілкування з однолітками, у школі, а також стосунками у сім'ї, рівня адаптивності та акцентуацій характеру, що можуть віднести їх до групи ризику і констатувати прояви у них девіантної поведінки, дозволили у ході нашого дослідження отримати велику кількість емпіричних даних.

Опис отриманих результатів проведеного дослідження доречно розпочати із характеристики бесіди із вчителями, психологом та самими респондентами. У ході нашого спілкування була отримана інформація від представників освітнього закладу, що учні мають поведінкові порушення, агресивну поведінку, схильні до конфліктних ситуацій, неодноразово порушували дисципліну на уроках, а також не ладять із близькими родичами. На основі отриманих даних, нами була проведена бесіда із самими учнями, в ході якої ми помітили їх агресивну поведінку, не керованість, конфліктність, малу взаємодію у групах, але все таки вони погодилися пройти дослідження у ході якого ми пояснили і надали усю необхідну інформацію щодо дослідження. Ніхто з учнів не відмовився проходити дослідження, оскільки, безперечно, ми забезпечили конфіденційність результатів та самого дослідження.

Налагодивши зв'язок із досліджуваними та з дозволу закладу освіти, на основі їх запиту, нами був підібраний відповідний емпіричний інструментарій.

Обробка результатів методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук), що спрямована на

виявлення порушення внутрішньо-сімейних взаємин, рівня агресивності, недовіри до людей, невпевненості у собі та акцентуацій характеру, «групи ризику». До «групи ризику» входять діти-підлітки з асоціальними проявами в поведінці, починаючи з грубості стосовно дорослих та недисциплінованості на уроках і закінчуючи крадіжками, пропусками уроків, уживанням спиртного або наркотиків, що є девіантною поведінкою.

Методика дала змогу отримати такі результати за шкалою «відносини у сім'ї» було отримано дані, що більше 8 балів (високий рівень) отримали 34 респонденти, що свідчить про порушення сімейних взаємин, напружені стосунки між членами сім'ї, котрі шкодять психологічному здоров'ю дитини, а у 26 респондентів результати менше 8 балів, що характерно для довірливих та підтримуючих стосунків у сім'ї. Із результатів даної шкали чітко зрозуміло, що у більшості учнів досить складні ситуації у сім'ях, їм не вистачає взаєморозуміння, підтримки, батьківської любові.

За шкалою «агресивності», 36 респондентів отримали більше 6 балів (високий рівень), що свідчить про високу агресивність підвищену ворожість, грубість, забіякуватість. У них агресія може виражатися і в прихованих формах – недобррозичливості та озлобленості. Їх підвищена агресивність часто супроводжується підвищеною схильністю до ризику та є невід'ємною рисою характеру дітей та підлітків групи ризику. Відповідно менше 6 балів отримали 24 респонденти, що свідчить про низький рівень прояву агресії. Результати цієї шкали свідчать про виражену агресивність у більшості учнів, яка існує і у прихованих формах.

Щодо результатів за шкалою «недовіри до людей», вони показали, що 18 респондентів отримали більше 7 балів (високий рівень), що свідчить про високий рівень недовіри до інших, сильно виражену недовіру до навколишніх людей, підозрливості, ворожості. Досить часто такі підлітки бувають пасивними та сором'язливими у спілкуванні з однолітками через страх бути знехтуваними. Це супроводжується комунікативною некомпетентністю, невмінням встановлювати дружні

взаємини з іншими людьми. Протилежні показники виявлено 42 опитуваних, у яких не виявлено недовіри до інших, оскільки кількість набраних балів менша 7. Результати цієї шкали свідчать, що у більшості учнів немає недовіри до людей, вони навпаки відкриті до спілкування, дружні та виявляють бажання спілкуватися із іншими.

Результати за шкалою «невпевненості у собі» свідчать, що 32 респонденти набрали більше 8 балів (високий рівень), що свідчить про високу тривожність, непевненість у собі, можливо, про наявність комплексу неповноцінності, низьку самооцінку. У 18 респондентів виявлено показники, що менші 8 балів – низький рівень, які свідчать про нормальну самооцінку, відсутність комплексу неповноцінності. Результати цієї шкали свідчать про переважання в учнів непевненості у собі, низької самооцінки, тривожності (див. рис. 2.1).

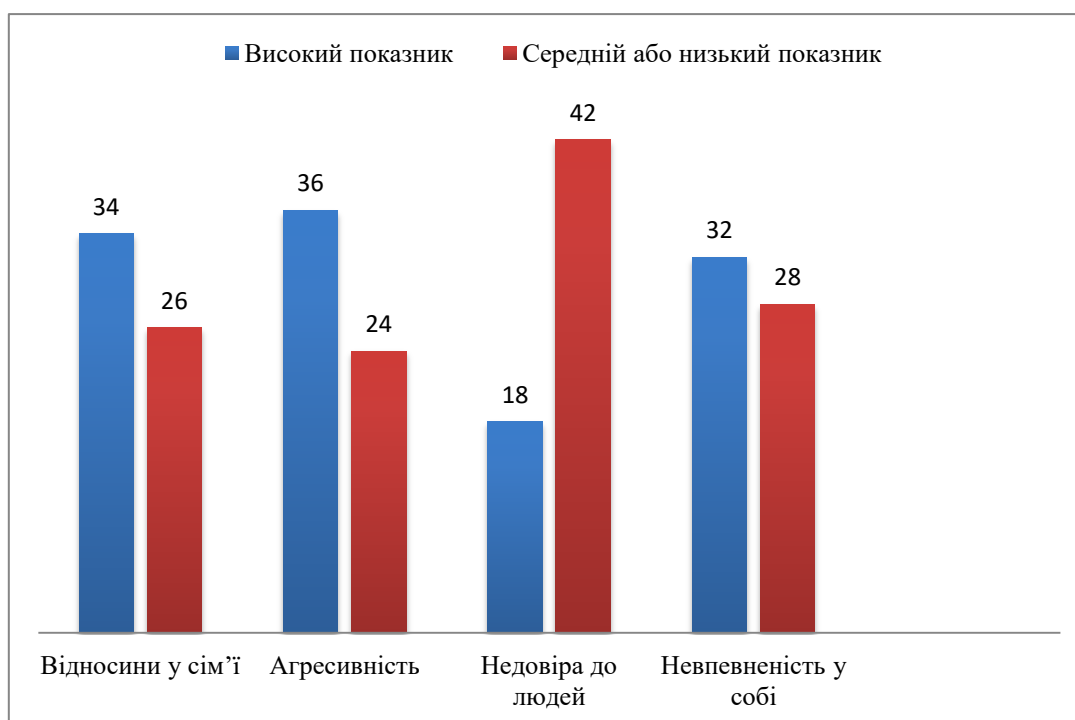

Рис. 2.1. Кількісне співвідношення отриманих результатів за шкалами методики виявлення дітей групи ризику

У даній методиці присутня шкала «акцентуацій», де представлені гіпертимний, істероїдний, шизоїдний та емоційно-лабільний тип акцентуацій характеру. Отримані результати за цією шкалою характеризу-

ються тим, що у 16 респондентів виявлено гіпертимний тип акцентуацій характеру, у 28 респондентів – істероїдний, у 12 – респондентів емоційно-лабільний, а лише у 4 шизоїдний тип акцентуацій характеру (див. рис. 2.2).

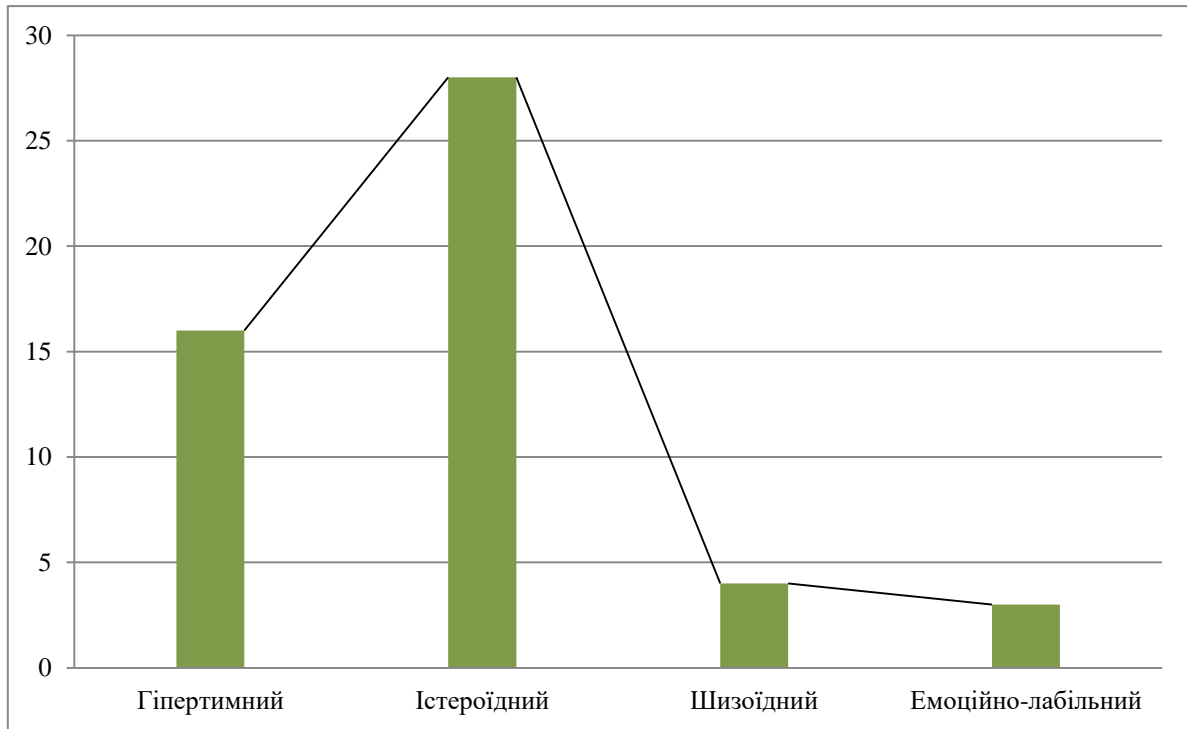

Рис. 2.2. Кількісне співвідношення отриманих результатів за шкалою «Акцентуації характеру» та респондентів з певним типом акцентуації

Отримані кількісні дані свідчать про те, що переважаючим є істероїдний тип акцентуацій характеру (28 осіб), що характеризує респондентів як таких, які проявляють підвищену любов до себе та посилену уваги до себе з боку інших. У них є потреба у захопленні, співчутті з боку людей, намагаються показати себе у кращому світлі, демонстративні в поведінці, непостійні та ненадійні в міжособистісних стосунках. Гіпертимний тип акцентуації характеру (16 осіб) характеризується активністю, прагненням бути лідером, нестійкістю інтересів, недостатністю розбірливості у знайомствах. Особи із таким типом акцентуації характеру не люблять одноманітність, дисципліну, монотонну діяльність, не очікувано реагують на події, дратівливі. Емоційно-лабільний тип виявлено у 12 респондентів, що характеризується над-

мірно непередбачуваною зміною настрою. У таких людей сон, апетит, працездатність та комунікабельність залежать від настрою, чутливістю при взаємодії з іншими людьми. Шизоїдний тип акцентуації характеру виявлено у 4 респондентів і дані свідчать про те, що у них є замкненість та невміння розуміти стан інших людей, відчують труднощі у встановленні нормальних взаємин з людьми, часто аутизується в свій недоступний іншим людям внутрішній світ, в світ фантазій і мрій.

Загалом, результати методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук) свідчать про те, що дійсно, більшість респондентів відноситься до «групи ризику» за шкалами методики. Підтвердженням цього є емпіричні дані, що свідчать про рівень стосунків у сім'ї, а саме – недостатність спілкування, розуміння, взаємодопомоги та батьківської любові, також високий рівень агресивності, невпевненості у собі та переважання типів акцентуацій характеру, що характеризуються бажанням уваги до себе, демонстративності, прагненням до лідерства та неперебірливості у нових знайомствах.

За результатами проведеної діагностичної роботи методикою визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек) ми виявили такий розподіл акцентуацій серед досліджуваних-підлітків, котрий свідчить про особливості їх поведінки, емоційного стану, відповідно до типу їх акцентуації.

Таблиця 2.1

Кількісна характеристика осіб із домінуючим типом акцентуації характеру (за методикою тим акцентуації характеру К. Леонгард та Х. Смішек)

Тип акцентуації характеру	Кількість осіб
1	2
<i>Гіпертимний</i>	15
<i>Застрагаючий</i>	2
<i>Емотивний</i>	9
<i>Педантичний</i>	3
<i>Тривожний</i>	11

Закінчення таблиці 2.1

1	2
<i>Циклотимічний</i>	0
<i>Демонстративний</i>	12
<i>Неврівноважений</i>	6
<i>Дистимічний</i>	2
<i>Екзальтований</i>	0

На основі кількісних даних ми можемо чітко креслити відсоткову частину кожного типу акцентуації характеру серед респондентів. Переважає серед респондентів гіпертимний тип акцентуації характеру (25 %), що свідчить про підвищений настрій, оптимізм, але такі люди не доводять справу до завершення, швидко змінюють її на іншу. Також, їм характерна недисциплінованість, схильність до аморальних вчинків, конфліктність. Часто зустрічається демонстративний тип акцентуації характеру (20 %), який передбачає, що особистість може легко встановлювати та налагоджувати зв'язки, є лідером, характеризується постійним бажанням влади та захоплення. Такі люди інтригани, артистичні, хвалькуваті та конфліктні. Також, серед переважаючих типів акцентуації характеру є тривожний тип (18 %), що схильний до низької самооцінки та низького рівня контактності. Характеризується невпевненістю у собі, самокритичністю, а у конфліктних ситуаціях схильний не конфліктувати, бути в стороні. Емотивний тип, що виявлено у 15 % досліджуваних і його характерними рисами є прагнення спілкування у вузькому колі, чутливість, загострене почуття жалю та доброти. Такі люди дуже рідко конфліктують, але коли потрапляють у конфліктні ситуації виконують пасивну роль. У 10 % респондентів виявлено неврівноважений тип акцентуації характеру, що характеризується частими змінами настрою, переважає негативний, похмурий. Такі люди схильні до ненормативної лексики, хамської поведінки, а у конфліктних ситуація проявляють себе як ініціатори конфліктів, не контролюють себе та свою поведінку. У сім'ї та колективі часто не можуть знайти спільної мови, низький рівень контактності.

сті, агресивність. Серед респондентів виявлено 5 % переважання педантичного типу акцентуації, який проявляється сумлінністю, акуратністю та серйозністю як у спілкуванні так і у своїй поведінці із оточенням. У конфлікті поводить пасивно та легко поступається лідерством іншим. Застрягаючий (4 %) та дистимічний (3 %) тип виявлено у невеликої кількості респондентів. Перший характеризується схильністю до моралізування, часто займає позицію «батька». Прагне високих показників у будь-якій справі, характеризується підвищеними вимоги до себе. Досить образливий, вразливий, підозрілий, мстивий та конфліктний. Зазвичай, виступає ініціатором конфліктів, активний у конфліктній ситуації. На відміну від застрягаючого типу, дистимічний характеризується песимістичним настроєм, неконтактний, віддає перевагу самотності, веде замкнутий спосіб життя. Рідко вступає в конфлікти з оточуючими. Високо цінує дружбу, справедливість. Циклотимічний та екзальтований типи акцентуацій характеру нами не виявлено (див. рис. 2.3).

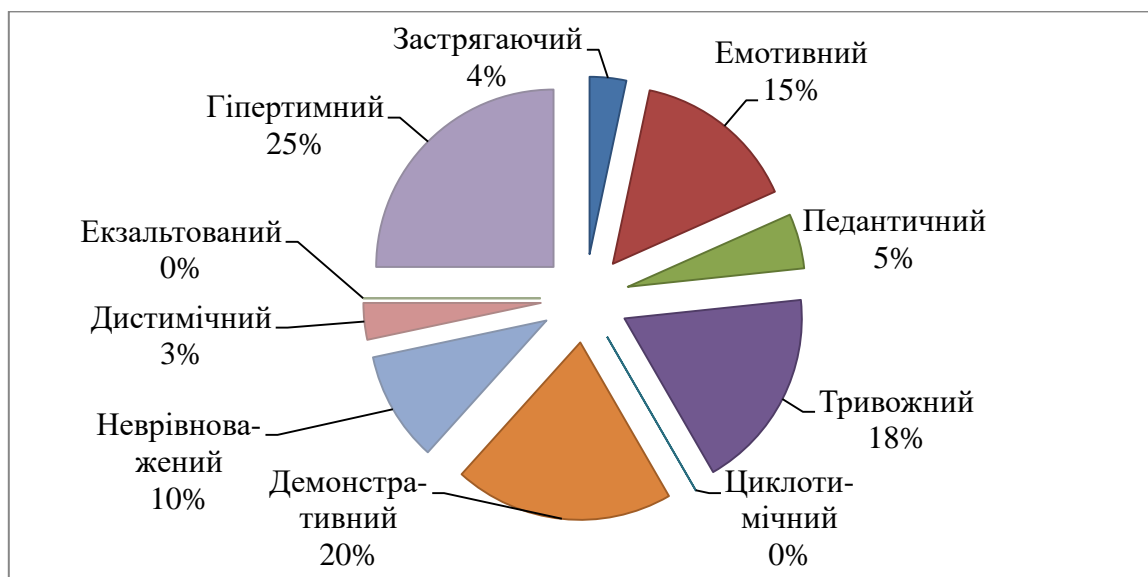

Рис. 2.3. Відсоткове співвідношення типів акцентуації характеру за результатами методики К. Леонгарда та Х. Смішека

Із отриманих емпіричних даних методики визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек) можемо підсумувати, що пере-

важає серед респондентів гіпертимний, тривожний, демонстративний та емотивний тип акцентуації характеру, що спільно характеризуються конфліктністю, бажанням уваги та слави (див. табл. 2.1). Поведінка агресивна, схильна до аморальних вчинків. Такі люди переважно недисципліновані, прислухаються лише до себе, не сприймають інших. У сім'ї та з оточенням часто конфліктують, вживають ненормативну лексику, агресивні. Варто звернути увагу, що також виявлено респондентів із неврівноваженим, педантичним, дистимічним і застрягаючим типом акцентуацій характеру, їх менша кількість серед загальної вибірки, проте їх поведінка переважно конфліктна, коли не задовольняються їх потреби та бажання. Такі люди важко знаходять спільну мову у колективі та сім'ї, мають підвищені вимоги до себе, часто займають позицію «батька», хоча самі проявляють агресію до інших. У ситуація коли на них немає несприятливого впливу оточення, то такі люди досить співчутливі, добрі, не конфліктні. Щодо циклотимічного та екзальтованого типу, які характеризуються непостійністю настрою та поведінки, а також – дуже балакучі та прив'язуються до інших, серед вибірки респондентів нами не виявлено (див. рис. 2.3).

За результатами методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), яка дозволяє виявити рівень адаптованості підлітків до оточення, рівень взаємодії із соціумом, сприйняття соціуму як середовища, де є певні загальноприйняті норми та правила, а також рівень взаємозв'язків із сім'єю, закладом освіти соціумом і самим собою, ми виявили такі результати: не адаптованість, зокрема очевидна на адаптованість, яка характеризується набраними балами від 40 до 49, виявлена у 7 (15 %) респондентів. Високий рівень адаптованості із балами від 69 до 72 виявлено у 4 (6 %) респондентів. Середній рівень адаптованості серед респондентів переважає та коливається у балах від 64 до 68 і виявлений у 38 (61 %) опитуваних. Низький рівень адаптованості виявлено у 11 (18 %) респондентів із балами від 57 до 63. Як бачимо, що переважає середній рівень адаптованості серед респондентів, а це свідчить про що взаємодія із соціумом у багатьох сферах, його сприйняття розвинені на достатньому рівні, але

попри це, у підлітків виникають проблеми, непорозуміння, конфлікти, які відображаються на їх поведінці та емоційному стані. Варто звернути увагу, що виявлено очевидну неадаптованість у 7 (15 %) підлітків, яка характеризується мінімальним взаєморозумінням із соціумом у якому вони перебувають. Тому часто у житті цих підлітків присутні конфлікти, агресія, непорозуміння та немає взаємозв'язку та підтримки від родини, друзів чи закладу освіти (див. рис. 2.4.).

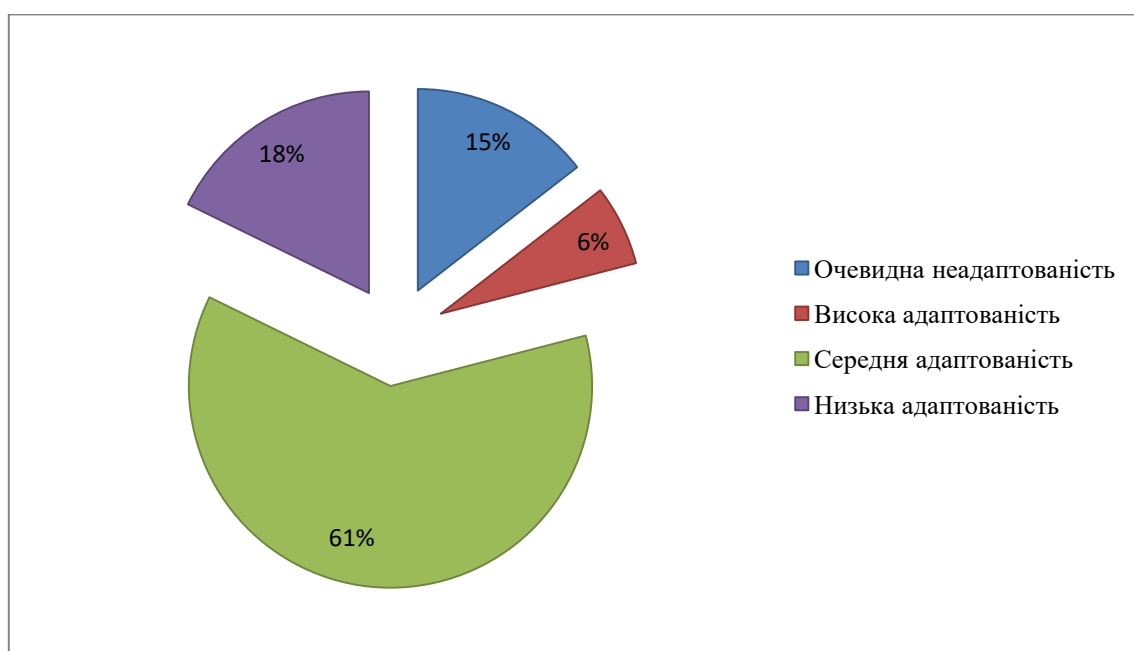

Рис. 2.4. Відсоткове співвідношення рівнів адаптованості за результатами методики для визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)

Хочемо звернути увагу на виявлені нами кількісні результати за окремими шкалами даної методики. Зокрема, характеризуючи відношення респондентів до школи, включаючи конкретне відношення до вчителів, класного керівника, однокласників та предметів, то нейтрально відносяться 46 респондентів, негативно – 7, дуже негативно 2, дуже позитивно – 0, а позитивно лише 5 респондентів. Щодо відношення респондентів до сім'ї, усіх її членів то дуже позитивне та позитивне відношення виявлено відповідно у 15 та 25 респондентів, негативно – 8, а нейтрально – 12 респондентів. Що шкали вулиці, до якої входять взаємини із друзями, сусідами, друзями батьків, то

кількісні результати свідчать, що дуже позитивне відношення у 21 респондента, позитивне – 27 респондентів, нейтральне у 6, негативне та дуже негативне відповідно по 3 респонденти. Ставлення до власного «Я» у респондентів, у тому числі – власної поведінки дуже позитивне у 15, позитивне у 13, нейтральне у 25, а негативне у 4 та дуже негативне у 3 респондентів (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Кількісна характеристика осіб із типом домінуючого відношення за шкалами методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)

Назва шкали методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)	Тип домінуючого відношення респондентів до запропонованих характеристик шкал методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)				
	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне	Негативне	Дуже негативне
Школа	0	5	46	7	2
Сім'я	15	25	12	8	0
Вулиця	21	27	6	3	3
Власне «Я»	15	13	25	4	3

Орієнтуючись на кількісні дані представлені у таблиці 2.2, можемо стверджувати, що найбільш позитивно респонденти відносяться до вулиці, оскільки там усі їх друзі, особисте життя, сім'я та власне «Я» респондентів на одно рівні. Нейтрально респонденти найбільше відносяться до школи (див. табл. 2.2).

Підсумовуючи результати методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), нами виявлено переважання середнього рівня адаптованості серед респондентів – 61 %, що свідчить про нормальну адаптованість до соціуму у якому вони перебувають. Підлітки сприймають правила і норми соціуму так, наскільки вони можуть із ними погодитися. Проте, нами виявлено очевидну не

адаптованість серед 15 % респондентів, що свідчить про їх погану взаємодію із оточенням, конфлікти. Щодо окремих шкал методики, то нейтрально більшість респондентів відноситься до школи – 46 із 60 опитуваних, а також дуже позитивно та позитивно респонденти відносяться до оточення за шкалою вулиці – 21 та 27 із 60. Ці дані можуть свідчити про те, що найбільше адаптовані респонденти в умовах вулиці із однолітками та близькими друзями. Це не дивно, оскільки провідною діяльністю у підлітків є налагодження взаємин та спілкування із однолітками. Але це може мати негативний характер, оскільки в умовах вулиці у підлітковому віці можуть виникати знайомства із споживанням речовин, що викликають залежність, потрапляння у компанії однолітків із поганим впливом.

Результати тест-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова, котрий спрямований на виявлення показників здатності особистості підлітка володіти собою у різних ситуаціях, свідчать про загальний рівень здатності до самоуправління, який варіюється в межах низького, нижче середнього, середнього, вище середнього та високого рівнів. Оскільки, під час дослідження ми не маємо за мету виявлення гендерних особливостей самоуправління у життєвих ситуаціях, то для підрахунку ми використовуємо середню шкалу, в основі якої середній показник для чоловіків та жінок.

Відповідно, кількісний результат рівнів здатності до самоуправління характеризується такими даними, що вдалося виявити під час емпіричного дослідження: низький рівень здатності до самоуправління виявлено у 7 осіб, нижчий середнього – у 11 осіб, середній – у 19 осіб, вищий середнього – у 15 осіб, а високий рівень здатності до самоуправління виявлено у 8 осіб (див. табл. 2.3).

Як бачимо, опираючись на представлені результати у таблиці 2.3 переважає середній рівень здатності до самоуправління, тобто 19 осіб із 60 (32 %) характеризуються цілісністю сформованої система самоуправління. такі підлітки можуть раціонально оцінити конкретну ситуацію та враховують при цьому свій актуальний емоційний стан, як можуть діяти у тій чи іншій ситуації. Проте, виявлено високі показники переважання вище середнього рівня здатності до самоуправління –

15 осіб із 60 (25 %). Такі особистості характеризуються хорошою здатністю до самоуправління у будь-яких ситуаціях, але у них присутня досить велика різниця між раціональним та емоційним. Можна сказати, що такі підлітки не використовують свої емоції, ніколи їх не враховують, лише опираються на свою раціональність. Приховування емоцій у тій чи іншій ситуації не завжди є ефективним її вирішенням, а також може нашкодити психологічному здоров'ю. Такі ж особливості і у осіб із високим рівнем здатності до самоуправління, який виявлено у 8 осіб із 60 (13 %). У цьому випадку емоційна сторона ситуації зовсім не враховується, підліток приховує емоції, за для того, що вирішити ситуацію. Нами виявлено схожі кількісні результати за низьким та нижчим середнього рівнями здатності до самоуправління, але їх характеристика категорично різна. Нижчий середнього рівень здатності до самоуправління виявлено у 11 осіб із 60 (18 %), що свідчить про те, що такий підліток немає цілісної системи самоуправління у будь-яких ситуаціях. Можуть бути розвинені якісь окремі ланки, наприклад, прогнозування чи коригування, а самоконтроль може бути зовсім відсутній. У підлітків із низьким рівнем самоуправління, який виявлено у 7 осіб із 60 (12 %), зовсім відсутнє самоуправління. Часто такі підлітки не контролюють себе, свої дії, емоції. На них може вчинюватися вплив інших людей за для своєї вигоди у конкретній ситуації (див. рис. 2.5).

Таблиця 2.3

Кількісна характеристика осіб із домінуючим рівнем здатності до самоуправління за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова

Рівні здатності до самоуправління за інтерпретацією тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова	Кількість осіб із домінуючим рівнем здатності до самоуправління за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова
1	2
Низький	7
Нижчий середнього	11

Закінчення таблиці 2.3

1	2
Середній	19
Вищий середнього	15
Високий	8

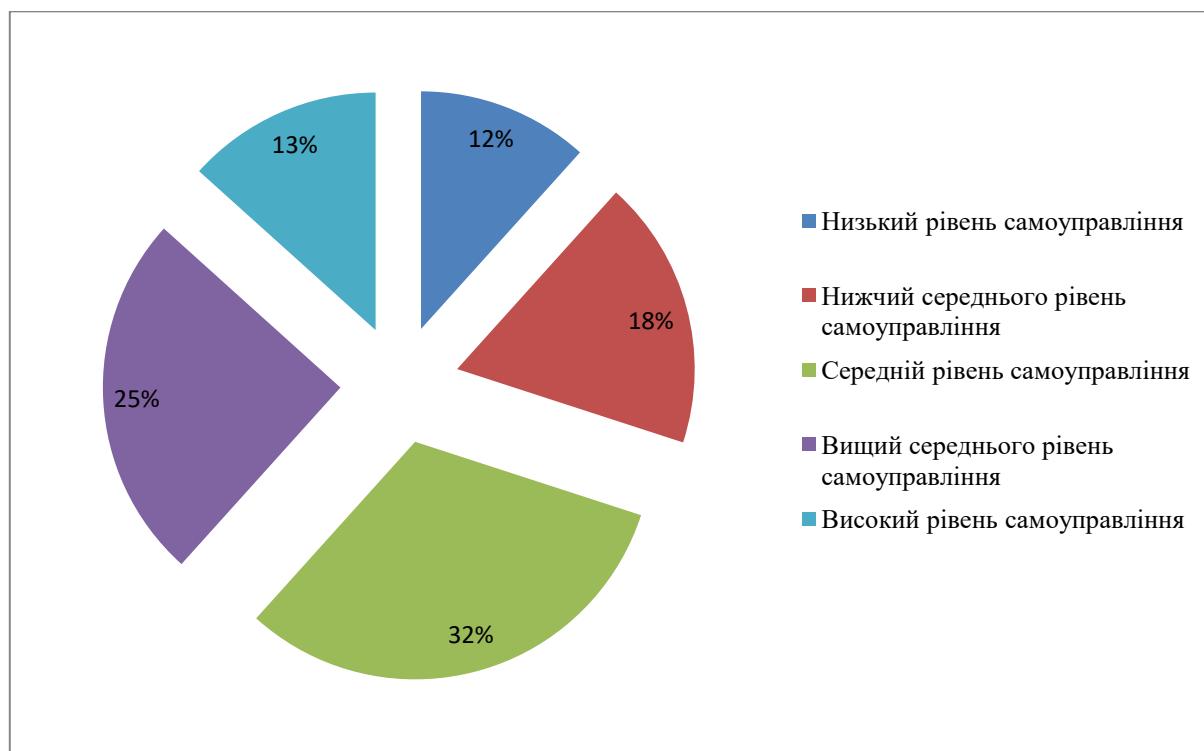

Рис. 2.5. Відсоткове співвідношення рівнів здатності до самоуправління за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова

На основі отриманих емпіричних даних за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова, чітко переважає середній рівень здатності до самоуправління виявлений у 32 % респондентів і характеризує їх як підлітків, у яких цілісно сформована система самоуправління у будь-яких ситуаціях. У 25 % респондентів виявлено вищий середнього та у 13 % респонденті високий рівень самоуправління що свідчать про високу раціональність підлітків і часткову або ж повну відсутність емоцій при вирішенні ситуацій. У 12 % респондентів низький рівень самоуправління, що

характеризується відсутністю повної здатності до самоуправління. Такі підлітки у будь-яких ситуація не контролюють ні себе, ні свої емоції та поведінку. Щодо рівня нижче середнього, який виявлено у 18% підлітків-респондентів, то вони схильні до часткового виявлення здатності до самоуправління. Їх функціональна особистісна система самоуправління розвинена лише у деяких її компонентах. Загалом, підлітки із низьким, нижчим середнього рівнем самоуправління погано контролюють свої дії, емоції, стан та поведінку у будь-якій ситуації, в тому числі і конфліктній. Щодо середнього рівня самоуправління, то ці підлітки найбільше від інших контролюють себе, а щодо високого та вище середнього рівнів самоуправління, то такі підлітки не керуються емоціями, навіть приглушують їх. У конфліктних ситуація діють раціонально.

Висновки до другого розділу

У результаті проведеного нами дослідження, можемо зробити висновок, що досліджувані підлітки схильні до проявів девіантної поведінки. Проте, особливості її проявів у кожного індивідуальні. Загалом, підлітки із девіантною поведінкою відносяться до групи ризику. Стосунки у сім'ї характеризуються недостатністю спілкування, розуміння. Досліджувані мають прояви агресивності, бажають отримувати увагу до себе, хочуть бути лідерами у всіх ситуаціях. Переважає серед респондентів гіпертимний, тривожний, демонстративний та емотивний тип акцентуації характеру, що спільно характеризуються конфліктністю, бажанням уваги та слави. Поведінка агресивна, схильна до аморальних вчинків. Такі підлітки переважно недисципліновані, прислухаються лише до себе, не сприймають інших. Нами виявлено переважаючий середній рівень адаптованості підлітків, проявляється і низький рівень адаптованості, що свідчить про низьку взаємодію та конфліктність у соціумі. Рівні самоуправління підлітків зовсім різні, тому часто не можуть контролювати свої емоції та поведінку.

Загалом, ми отримали результати, що свідчать про високу конфліктність, агресивність, недисциплінованість, недостатню адаптованість до соціуму і недостатній рівень самоуправління собою у різноманітних ситуаціях, що провокують девіантну поведінку у підлітків.

Оперуючи одержаними емпіричними показниками дослідження девіантної поведінки серед підлітків, ми пропонуємо та детально описуємо тренінгову програму допомоги підліткам із девіантною поведінкою, котра включатиме консультативну складову.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПІДЛІТКАМ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Консультативно-тренінгова програма подолання девіантної поведінки у підлітків

У результаті проведеного нами емпіричного дослідження, було отримано необхідну інформацію про особливості прояву девіантної поведінки у підлітків, а саме їх акцентуації характеру, відношення до групи ризику, адаптованість та здатність до самоуправління у будь-яких ситуаціях. Ці дані дали змогу сформуванню програму, що опирається на особливості консультування підлітків та на їх груповій взаємодії. Психологічна допомога направлена на подолання девіантної поведінки у підлітків шляхом зниження рівня агресивності, конфліктності, а також підвищення рівня самоуправління, самоконтролю і адаптованості до соціуму, у якому вони перебувають.

Загальна кількість вибірки для впровадження консультативно-тренінгової програми склала 10 підлітків із проявами девіантної поведінки, шляхом вибору низьких показників за результатами дослідження.

З метою подолання девіантної поведінки підлітків, нами було створено тренінгову програму, що включає індивідуальну консультативну роботу і спрямована на зниження рівня агресивності, конфліктності та підвищення здатності до самоуправління та адаптованості підлітків.

Як наслідок, ми виокремили такі завдання консультативно-тренінгової програми:

- формування позитивного емоційного фону;
- зниження рівня психологічної напруги;
- забезпечити конфіденційність при індивідуальній роботі та забезпечити відчуття захищеності та взаємодії при груповій роботі;
- навчитися взаємодіяти у групі;
- знизити рівень агресії та конфліктності;
- підвищити комунікативні навички;

- підвищити рівень адаптації до середовища у якому перебуває підліток;
- навчитися керувати своєю поведінкою, емоціями, проявляти їх у межах соціально-прийнятих норм.

Ми передбачаємо, що консультативно-тренінгова програма забезпечить ефективний вплив на підлітків із проявами девіантної поведінки, активізує внутрішні потенціали.

Методи і прийоми роботи:

1. Тематичні бесіди.
2. Психологічне консультування.
3. Арттерапія.
4. Рольові ігри.
5. Візуалізація.

Оскільки, наша програма має консультативно-тренінгове спрямування, ми вибудовуємо її таким чином, щоб із усіма учасниками можна було встановити індивідуальний зв'язок, що дозволить їх налаштувати на групову взаємодію, тому вона включатиме індивідуальну роботу у формі психологічного консультування та залучення до тренінгової роботи.

У силу того, що ми не маємо чіткої можливості проводити комплексну багатоетапну консультативну роботу із підлітками, ми використовуємо для надання психологічного консультування структуру консультативного процесу за Б. Джиландом: який вважає, що психологічне консультування може бути одноразовим або ж багаторазовим, залежно від потреб клієнта. **Структура консультативного процесу містить такі етапи:**

1) *Дослідження проблеми.* Відбувається встановлення контакту з клієнтом, що передуватиме досягненню взаємної довіри. Психолог-консультант на цьому етапі уважно слухає клієнта, підтримує його бажання аналізу проблеми, при цьому користується невербальними методами.

2) *Дворівневе визначення проблеми.* Опіраючись на попередній етап, інформацію, що була отримана, психолог-консультант чітко

характеризує проблему і разом з клієнтом знаходить спільне її розуміння.

3) **Ідентифікація альтернативи.** Цей етап передбачає обговорення альтернативних варіантів розв'язання проблемної ситуації клієнта. Обговорення повинно бути відкритим та досить відвертим. Звичайно, психолог-консультант не нав'язує варіанти вирішення проблемної ситуації клієнта, а навпаки – стимулює клієнта до формування та розглядання усіх варіантів її вирішення, що будуть найкращими для самого клієнта.

4) **Планування.** Це етап створення клієнтом із допомогою психолога-консультанта, дійсного плану вирішення проблемної ситуації. При цьому завжди потрібно опиратися на попередній етап, бо шляхом аналізу альтернативних варіантів обирається найкращий для клієнта.

5) **Діяльність.** На даному етапі відбувається безпосередня реалізація плану розв'язання проблемної ситуації, тобто, безпосередня робота клієнта над вирішенням ситуації, котра його турбує. У даному етапі психолог-консультант є допомогою для клієнта у тому випадку, що допомагає враховувати різні обставини, враховує та допомагає вийти клієнту із можливих невдач, що можуть виникати.

6) **Оцінка і зворотній зв'язок.** Цей етап є завершальним, допомагає оцінити рівень виконаної роботи, її ефективність, як самого психолога-консультанта, так і клієнта безпосередньо.

Ми вважаємо, що саме такий вид консультативного процесу є актуальним для консультативно-тренінгової програми, оскільки дозволяє поєднати як індивідуальну роботу так і групову у форму психологічного тренінгу. У ході консультативної бесіди зможемо налаштувати клієнта на подальшу роботу над собою, більше зібрати автобіографічної інформації, що, можливо, пояснить виникнення у нього девіантної поведінки.

Щодо безпосереднього втілення консультативного процесу, то тривалість кожної консультації 60 хвилин, кількість обов'язкових консультацій у межах консультативної програми – 1, але ми припускаємо можливу зміну їх кількості залежно від ходу роботи безпосередньо із

кожним клієнтом. У ході роботи ми використовуватимемо, залежно від кожного клієнта, ряд таких психологічних технік та методів:

- метафоричні асоціативні карти;
- арт-терапевтичні техніки;
- техніки активного слухання, невербальні методи, візуальна діагностика;
- психоедукація.

Щодо особливостей тренінгової частини запропонованої нами консультативно-треннгової програми, то **структура кожного тренінгового заняття містить такі складові:**

▪ **Привітання.** На першому тренінговому занятті, відбувається знайомство між учасниками та із тренером. На наступних заняттях роль привітання у тому, щоб активувати початок роботи групи, налаштуватися на тему поточного заняття, відповіді на запитання, побажання один одному гарної роботи.

▪ **Розминка.** Особливістю даного етапу є зняття емоційного напруження учасників, пошук та мобілізацію власних ресурсів для подальшої роботи.

▪ **Основний зміст заняття.** Передбачає основну роботу, що відповідно від теми кожного заняття, спрямована на зниження рівня агресивності, конфліктності, формування самоуправління і адаптацію до оточення.

▪ **Рефлексія.** На кожному занятті характеризується обміном думками, переживаннями та почуттями між учасниками, а для тренера є хорошою можливістю оцінити ефективність засвоєння інформації, методом аналізу важливості для учасників програми. На першому занятті допоможе учасникам висловити свої подальші очікування, а для тренера слугуватиме як оцінка ефективності та напрямку роботи. А на останньому заняття дозволить підбити підсумки тренінгової програми та оцінити її ефективність.

▪ **Прощання.** Проведення ритуалу прощання, передбачає завершення роботи у групі. Переважно, тренер та учасники підбивають

підсумки заняття, оцінюючи його, є ефективним завершення роботи у групі.

Проведення тренінгової програми дозволить підліткам навчитися взаємодіяти у групі, уникаючи конфліктів, а також адаптуватися до різних соціальних умов, навчитися самоконтролю.

Форма роботи тренінгової частини консультативно-тренінгової програми групова (10 людей). Тривалість кожного заняття становить 60 хвилин.

Консультативно-тренінгова програма подолання девіантної поведінки підлітків скомбінована з декількох авторів, таких як Г. Абрамова, Л. Вольнова, С. Немченко, Н. Сиско, І. Смілянець, Н. Шелеп'юк.

У таблиці 3.1 представлена структура консультативно-тренінгової програми. Детальний опис представлений в додатку Е. Програма складається із двох частин: І частина характеризується консультативним елементом – безпосередньою консультацією кожного із підлітків. Відповідно, до завдань запропонованої нами консультативно-тренінгової програми подолання девіантної поведінки у підлітків, на цьому етапі ми більше дізнаємося про ситуацію клієнта, його оточення, особливості його потенціалу до подолання девіантної поведінки, можлива додаткова діагностична робота, шукаємо шляхи вирішення ситуації – подолання девіантної поведінки. Клієнт самостійно усвідомлює свою поведінку, наслідки та намагається пропрацювати проблему (див. додаток Е).

На другому етапі відбувається залучення підлітків до групової роботи у формі тренінгу. Групова робота допоможе підліткам із девіантною поведінкою відчувати, що вони мають підтримку та опору, що дасть їм мотивацію до змін. А також, тренінгові робота допомагає працювати у групі, дізнатися щось нове, покращити комунікативні навички, пропрацювати переживання, страхи тощо.

Перше тренінгове заняття спрямоване на розвиток культури спілкування у підлітків, а також оволодіння невербальним спілкуванням. Друге тренінгове заняття передбачає усвідомлення підлітками власної поведінки, осмислення її впливу на власне життя. Метою третього

тренінгового заняття є оцінка негативізму поведінки людини, її розуміння та зміна. Наступне четверте тренінгове заняття дозволить підліткам проаналізувати свою агресія як до себе, так і до інших, а також пороздумувати над своєю поведінкою, наскільки вона агресивна. Навичок контролю себе у будь-якій ситуації дозволить досягнути п'яте тренінгове заняття. Шосте тренінгове заняття навчить підлітків боротися із конфліктними ситуаціями позитивними методами. Вивільнити негативні емоції, що накопичилися позитивними способами дозволить підліткам сьоме заняття із тренінгової програми. Більше пізнати себе, навчитися контролю у перебуваючи у групі має за мету восьме тренінгове заняття. Розвинути комунікативні навички, перебороти страхи «говоріння» має за мету дев'яте заняття із програми тренінгів. Завершальне, десяте заняття із консультативно-тренінгової програми подолання девіантної поведінки підлітків, має за мету на основі попередньої консультативної роботи та курсу тренінгів, спланувати своє майбутнє, замислитися над своїми бажаннями та мріями підліткам і провести рефлексію усього курсу тренінгів (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Тематичне планування консультативно-тренінгової програми
подолання девіантної поведінки підлітків**

Частина I		
1	2	3
Консультативний прийом	<i>I етап:</i> <ul style="list-style-type: none"> • зустріч; • встановлення контакту 	Тривалість 60 хв
	<i>II етап:</i> <ul style="list-style-type: none"> • збір інформації; • з'ясування проблеми; • додаткова діагностика; 	

Продовження таблиці 3.1

1	2	3
	<ul style="list-style-type: none"> • активізація минулого досвіду; • пошук ресурсів 	
	<p><i>III етап:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • аналіз рішень; • формування плану дій; • реалізація плану дій клієнтом; • рефлексія 	

Частина II			
№	Тема тренінгу	Зміст тренінгу	Тривалість тренінгу
1	2	3	4
1.	Спілкування та взаємодія	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання та знайомство»; • правила роботи групи під час тренінгу; • вправа «Письмо на руці»; • інформаційне повідомлення; • вправа «День народження»; • рефлексія заняття 	60 хв
2.	Яка у мене поведінка, як я спілкуюсь із іншими?	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Ваш настрій і побажання»; • вправа «Лінія життя»; • вправа «Надбудова»; • вправа «Відсутні ключі»; • вправа «Приємний співбесідник»; • вправа «Зворотній зв'язок» 	60 хв
3.	Порушення поведінки і ризик покарання	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання та обговорення попереднього заняття»; 	60 хв

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4
		<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Мозковий штурм: що таке жорстокість і як вона виникає?»; • вправа «Мій світ»; • вправа-дискусія «За що карають і як?» • вправа «Найстрашнішим покаранням для мене було...»; • вправа «Шикуйся за зростом»; • вправа « Я обожнюю»; • вправа «Вміння вибачати»; вправа «Скажи комплімент» 	
4.	Агресія у моєму житті	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання та обговорення попереднього заняття»; • вправа «Спілкування з агресивним співрозмовником»; • вправа «Я не терплю..»; • релаксаційна вправа «Водоспад»; • вправа «Емоції та ситуації»; • вправа «Картонний замок»; • вправа «Аукціон»; • вправа «Прощання та побажання на наступну зустріч» 	60 хв
5.	Як я себе контролюю?	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання частинами тіла»; • вправа «Спокійні та агресивні відповіді»; • вправа «Я тобі вибачаю»; • вправа «Вогонь-лід»; • вправа «Прощання, зворотній зв'язок» 	60 хв

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4
6.	Вчимося боротися з конфліктами	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання та мої побажання»; • інформаційне повідомлення «Конфлікт»; • вправа «Промінчик сонця»; вправа «Місток»; • вправа «Конфліктний стілець»; • вправа «Зворотній зв'язок» 	60 хв
7.	Звільнення від негативу	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання та мої побажання»; • вправа «Зображення емоцій»; • вправа «Камінець у черевіку»; • вправа «Зняти м'язовий зажим»; • вправа «Випустити пару»; • вправа «Зворотній зв'язок» 	60 хв
8.	Вчимося володіти собою	<ul style="list-style-type: none"> • вправа-привітання «Мене з тобою об'єднує»; • вправа «Відгадай правило»; • вправа «Незакінчене речення»; • вправа «Перед ким легко вибачитись»; • вправа «Зустріч»; • вправа «Добрі побажання» 	60 хв
9.	Комунікація – моя візитна картка	<ul style="list-style-type: none"> • вправа-привітання «Впізнай себе»; • вправа «Рекламний ролик»; • вправа «Кажу, що бачу»; • інформаційне повідомлення «Толерантна людина»; • вправа «Шість або дев'ять»; • вправа «Зворотній зв'язок» 	60 хв

Закінчення таблиці 3.1

1	2	3	4
10.	Я творю своє майбутнє	<ul style="list-style-type: none"> • вправа «Привітання та обговорення попередніх занять»; • вправа «Роздум»; • вправа «Шляхетний вчинок»; • вправа «Перспектива»; • вправа « Я в минулому. Я тепер. Я у майбутньому»; • вправа-руханка «Поїзд у майбуття»; • вправа «Подорож у майбутнє»; • вправа-завершення «Долоньки» 	60 хв

На основі проведення вище описаної консультативно-тренінгової програми подолання девіантної поведінки підлітків, наступним етапом буде її апробація, а також прослідковування статистичних змін, що свідчатимуть про її показник ефективність при роботі із підлітками з проявами девіантної поведінки.

3.2. Аналіз результатів комплексної програми подолання девіантної поведінки у підлітків

Для визначення результативності впровадженої консультативно-тренінгової програми для роботи із підлітками схильними до девіантної поведінки ми обрали метод порівняння якісних та кількісних показників у контрольній та експериментальній групах. Тобто, нами було створено дві групи: умовою підбору до експериментальної групи були ті підлітки, показники результатів дослідження яких показали високий рівень схильності до девіантної поведінки або ж її прояви. А з підлітками, що увійшли в контрольну групу не проводилася жодна консультативна та тренінгова робота. Проте, ми не виключаємо, що їх показники могли покращитися без жодного спеціального впливу,

оскільки ми не можемо обмежити на них вплив вчителів, батьків тощо. Для зручності, первинне дослідження ми позначатимемо «Експериментальна група 1, Контрольна група 1», а вторинне дослідження «Експериментальна група 2, Контрольна група 2».

Зрозуміло, що після проходження респондентами консультативно-тренінгової програми, для виявлення змін результатів та чи ефективною була запропонована нами програма, було проведено повторну діагностику саме серед контрольної та експериментальної груп.

Хочемо звернути увагу, що під час впровадження запропонованої нами програми, ми спостерігали активне бажання серед учнів відвідувати заняття, спілкуватися індивідуально. Між собою респонденти встигли налагодити хороші дружні відносини.

При повторній діагностиці ми можемо спостерігати певну динаміку змін. Більш детально ми опишемо їх відповідно до методик, які застосовували у ході дослідження.

За виявленими повторними результатами методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук), ми можемо спостерігати зміни, що представлені на рис. 3.1. Бачимо позитивну динаміку змін: на початку дослідження у респондентів були виявлені високі показники (більше 8 балів), що свідчили про погані відносини у сім'ї, агресивність, невпевненість у собі та недовіру до інших.

Бачимо позитивну динаміку змін: на початку дослідження у респондентів були виявлені високі показники (більше 8 балів), що свідчили про погані відносини у сім'ї, агресивність, невпевненість у собі та недовіру до інших. Після проведення консультативно-тренінгової програми з цими особами, ми дійшли висновків, що рівень прояву за шкалами методики зменшився, тобто переважає середній (менше 7 балів) та низький (менше 5 балів) за шкалою невпевненості у собі. Ці дані свідчать про те, що респонденти стали спокійнішими, навчилися керувати емоціями, оскільки агресивність зменшилася. Також, покращилися відносини у сім'ї, з'явилася довіра до інших. Найбільші зміни відбулися із учнями в тому плані, що вони стали впевненішими у собі,

підвищилася їх самооцінка. Відповідно, це і підтверджує наше спостереження – учні потоваришували один з одним в межах впровадження занять. Вважаємо недоцільним порівняльний опис шкали акцентуацій характеру зараз, оскільки ми детально представимо результати окремо про особливості акцентуацій характеру.

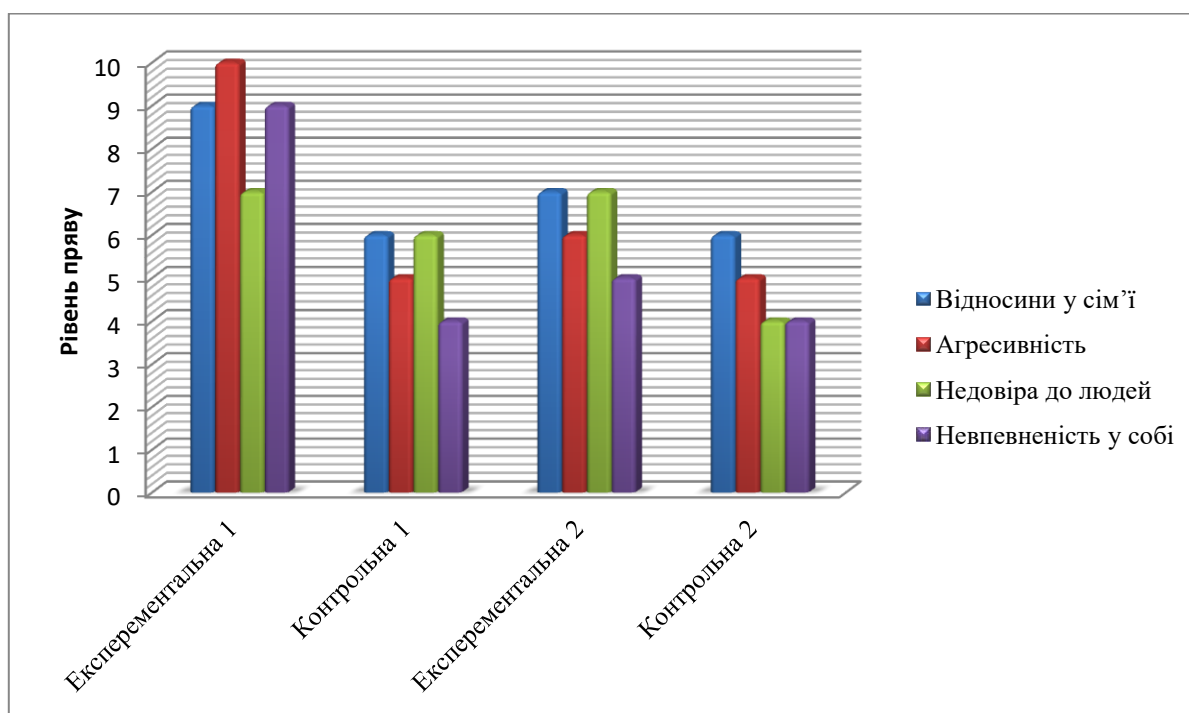

Рис. 3.1. Показники рівнів прояву за шкалами методики після проходження консультативно-тренінгової програми

Підсумуємо, у респондентів після повторної діагностики за допомогою методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук) знизився рівень агресивності, налагодилися взаємовідносини із сім'єю, з'явилися нові друзі, підвищилася довіра до людей, тим самим учні стали впевненішими у собі.

Для визначення чи відбулися зміни у акцентуаціях характеру підлітків після проходження ними консультативно-тренінгової програми, нами було повторно досліджено переважання акцентуації характеру за методикою К. Леонгарда та Х. Смішека. За результатами нашого дослідження, що дозволило нам не лише визначити акцентуації повторно, але відповідно до характеристики кожної акцентуації, зрозуміти чи

відбулися зміни у поведінці, емоційній сфері підлітків. Ці дані представлено нами у відсотковому порівняльному співвідношенні на рисунку 3.2.

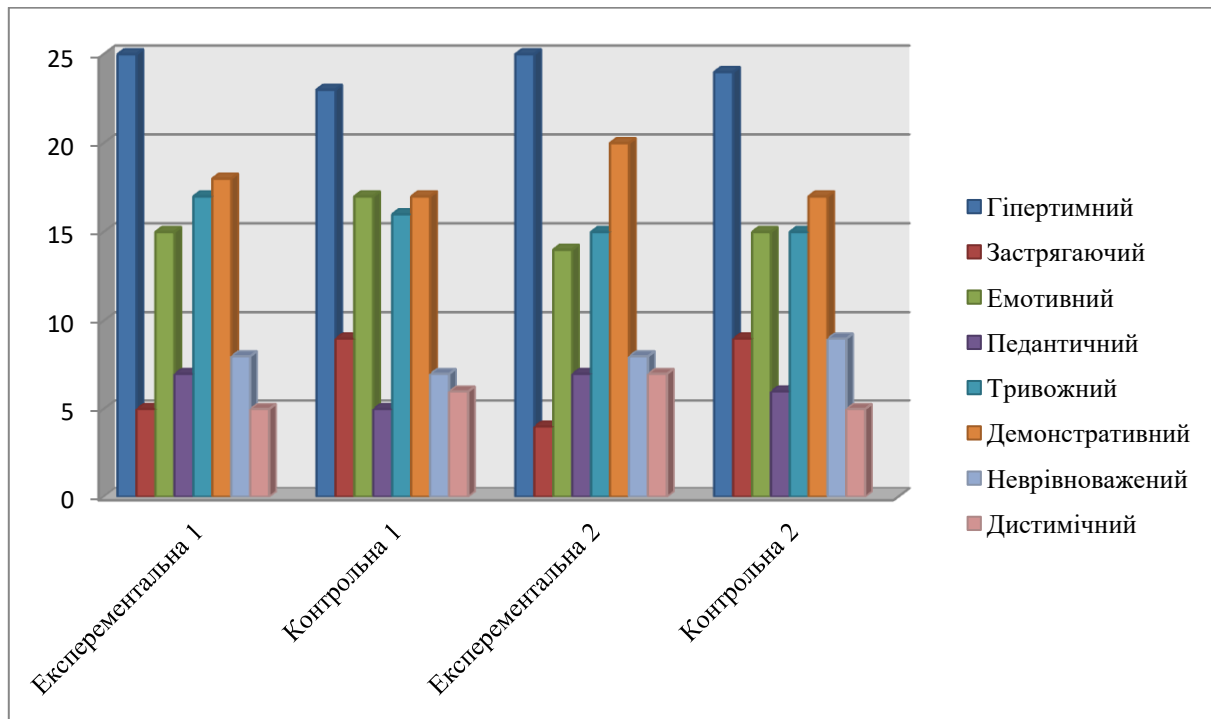

Рис. 3.2. Показники акцентуації характеру після проходження консультативно-тренінгової програми, %

Представлені дані акцентуацій характеру серед підлітків на рисунку 3.2. при порівнянні виявилися майже незмінними. Про це свідчать різниця в 1–2 % між типами акцентуації. Ми схиляємось до думки, що для більш глибокої зміни саме акцентуацій характеру, які були довгий час ключовими у підлітків, які добре закарбувалися та відобразилися на їх емоціях, поведінці, потрібний довготривалий вплив. Тому ми припускаємо, що через це порівняльні показники досить низькі. Хоча і різниця між первинним і вторинним дослідження досить низька, але все таки, акцентуації характеру підлітків змінюються повільно, але в кращу сторону – сторону спаду. Тобто, зниження емоційності, деструкцій у поведінці.

Отже, про результативність запропонованої нами консультативно-тренінгової програми саме для зміни акцентуацій характеру підлітків

ще рано говорити, оскільки показники досить низькі і коливаються від 1–2 %. Щоб змінити акцентуації характеру потрібен великий проміжок часу, бажання самої особистості, що проявляється у постійній роботі над собою і вплив середовища у якому перебуває підліток.

За повторними результатами методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), що дозволила виявити нам переважаючий рівень їх адаптованості, ми порівнюватимемо не шкали, а конкретно загальний рівень адаптованості. Ці дані представлені у відсотках на рисунку 3.3.

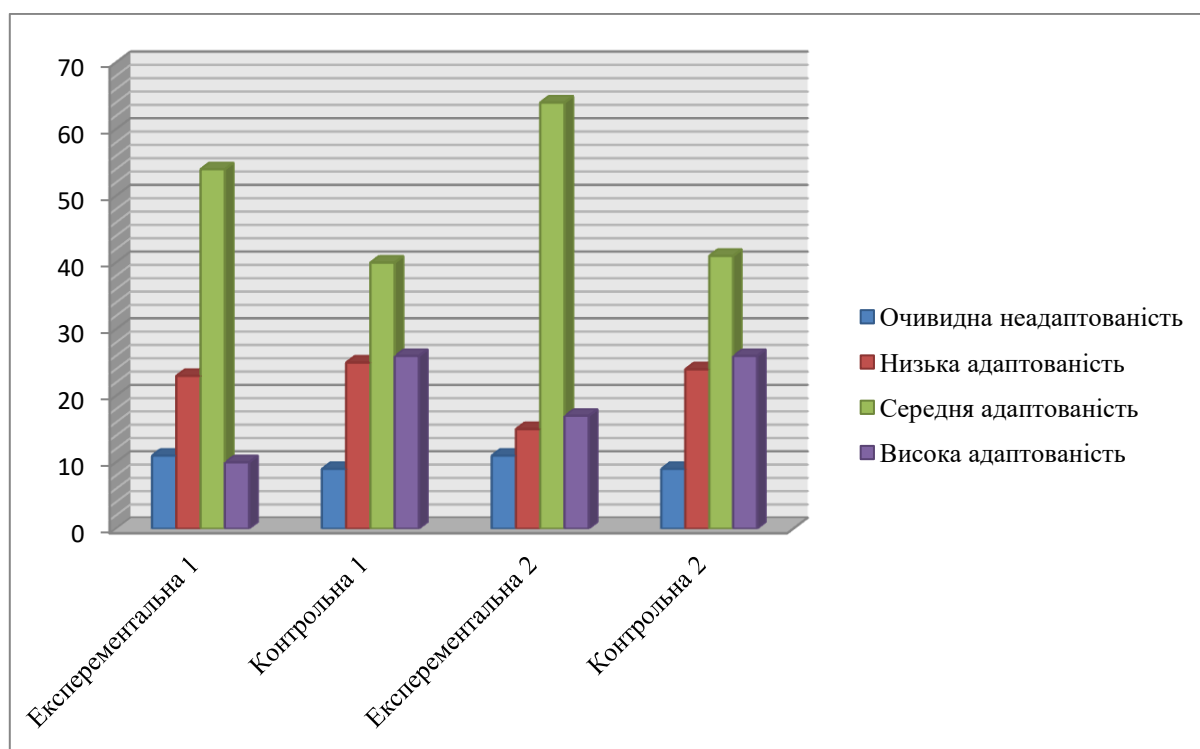

Рис. 3.3. Показники рівнів адаптованості після проходження консультативно-тренінгової програми, %

На рисунку 3.3. ми можемо спостерігати такі зміни: порівнюючи первинну та повторну діагностику підвищився рівень середньої адаптованості (з 54 % до 64 %), що свідчить про те, що все таки у підлітків збереглися конфліктні ситуації, непорозуміння і підтримки близьких їм не вистачає. Проте, вони налаштовані на сприйняття інших, намагаються їх приймати, не відповідати агресією. Може припустити, що в

цю групу «перейшли» підлітки із низькою адаптованістю, оскільки показника представлені на рисунку 3.3. свідчать про те, що порівнюючи первинну та повторну діагностику, зменшився рівень низької адаптованості (з 23 % до 15 %) у повторному дослідженні. Результати щодо рівня очевидної не адаптованості залишилися майже незмінними (з 11 % до 9 %). Також, можемо спостерігати, що підвищився рівень високої адаптованості (з 10 % до 17 %), що свідчить про зменшення конфліктів, агресії у поведінці підлітків. Їм легше встановлювати контакт із оточенням, вони уникають складних для себе ситуацій.

Отже, ми можемо припустити, що запропонована нами консультативно-тренінгова програма посприяла підвищенню рівня адаптованості серед студентів, тим самим підвищила показники середнього рівня. Проте, очевидна неадаптованість залишилася без змін, що свідчить про досить погані взаємовідносини підлітків із батьками, представниками школи, їх постійну агресивну поведінку та не прийняття соціумом.

Подальший аналіз отриманих результатів під час повторної діагностики представлено у рисунку 3.4. за результатами опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова. Ми отримали дані про рівень здатності серед підлітків-респондентів до самоуправління після проходження консультативно-тренінгової програми.

Як можемо спостерігати на рисунку 3.4. за кожним рівнем управління собою серед респондентів відбулися певні зміни, дані на рисунку представлені у вигляді відсотків і ми можемо порівняти результати первинної діагностики та вторинної. Чіткі зміни зафіксовано на низькому та середньому рівнях, тобто із 15 % до 8 % зменшився низький рівень самоуправління та підвищився середній рівень самоуправління з 34 % до 46 %. Отримані порівняльні дані свідчать про те, що зменшилась кількість респондентів, котрі не могли контролювати себе, свої емоції, поведінку та підвищилася кількість тих респондентів, які можуть контролювати себе, оцінюючи власні дії раціонально. Поряд із тим, зменшилася кількість респондентів із меншим середнього рівнем здатності до самоуправління із 23 % до 16 %. Проте, отримані дані

щодо вище середнього та високого рівнів самоуправління серед підлітків після порівняльного аналізу двох досліджень не продемонстрували суттєвих змін: вищий середнього рівень з 17 % до 19 %, а високий рівень залишився незмінним – 11 % самоуправління.

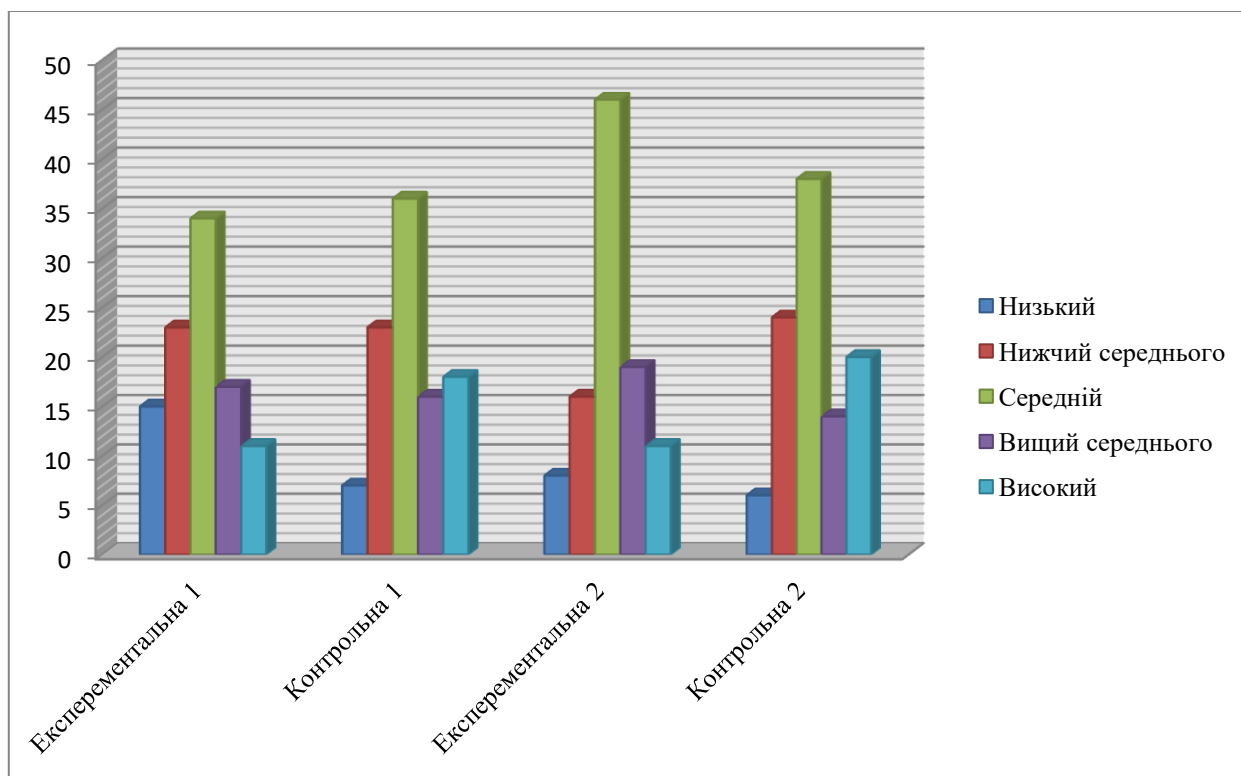

Рис. 3.4. Показники рівнів самоуправління після проходження консультативно-тренінгової програми, %

Підсумовуючи, припускаємо, що завдяки проходженню підлітками консультативно-тренінгової програми, вдалося вплинути на низький та середній рівень самоуправління, що призвело до покращення результатів серед підлітків – підвищення кількості респондентів із середнім рівнем здатності до самоуправління. Тобто, учні на даний момент можуть контролювати себе, свої дії, емоції та поведінку, але все таки потрібно працювати над покращенням цієї здатності у них.

Отже, згідно отриманих результатів, ми припускаємо, що запропонована нами консультативно-тренінгова програма, мета якої психологічна допомога підліткам із девіантною поведінкою є ефективною, про що свідчать отримані дані відповідно до проведеного порівняльного

аналізу. Позитивний вплив консультативно-тренінгової програми на підлітків виявлено у зниженні рівня агресивності, покращенні самооцінки, взаємостосунків із сім'єю та оточенням, підвищенні здатності до самоконтролю та адаптації до умов середовища у якому перебуває підліток. Відповідно, прояви девіантної поведінки у підлітків знизилися і для її подолання потрібно рухатися у цьому ж напрямку.

3.3. Консультативно-тренінгова програма подолання девіантної поведінки підлітків

Частина I

Схема проведення психологічної консультації

I ЕТАП

1. Зустріч із клієнтом.
2. Встановлення позитивного емоційного контакту, налагодження довірливої атмосфери.

II ЕТАП

1. Збір інформації методом бесіди із клієнтом.
2. Додаткова або ж повторна діагностика; використання матеріалів із попередньої діагностики клієнта.
3. З'ясування суті проблеми клієнта, а також пошук ресурсів у клієнта для її вирішення.
4. Активізація минулого досвіду для вирішення проблемної ситуації клієнта.

III ЕТАП

1. Визначення та аналіз усіх можливих рішень вирішення проблемної ситуації клієнта.
2. формування плану дій, що допоможуть вирішити ситуацію клієнта, включаючи його ресурси та минулий позитивний досвід. При цьому, клієнт сам приймає рішення, психолог лише підштовхує клієнта, є опорою для нього.
3. Визначення способів контролю та слідкування за процесом вирішення проблемної ситуації.

4. Безпосередня реалізація плану вирішення проблемної ситуації клієнтом.

5. Підсумок, що включає домовленість про наступні зустрічі (якщо такі потрібні), рефлексія.

***Примітка:** під час проведення консультативного процесу за потреби використовуються додаткові діагностичні методи, арт-терапевтичні техніки, МАК. Використання методів, що допоможуть клієнту вирішити його проблемну ситуацію можливе лише індивідуально, тому не можливо чітко назвати техніки, що за потреби будуть використовуватися в індивідуальній роботі із клієнтом.*

За потреби, також можемо проводити ще додаткові консультативні прийоми, це залежить від самопочуття, бажання та потреби самого клієнта.

***Тривалість консультативного прийому:** 60 хв.*

***Кількість консультативних прийомів:** від 1 до 10.*

Частина II

Тренінгове заняття 1

Спілкування та взаємодія

Мета: вивчення різних стилів спілкування; оволодіння досвідом спілкування з невербальними компонентами; розвиток культури спілкування у підлітків.

Завдання: навчитися культури спілкування, розвиток культури спілкування.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу А-4; олівці, маркери, карточки з ролями.

Хід заняття:

1. Вправа «Привітання та знайомство».

Мета: створення невимушеної, доброзичливої атмосфери в групі; сприяння згуртованості та довіри членів групи.

Інструкція: «Почніть ходити по кімнаті. Привітайтеся з кожним учасником за руку і при цьому скажіть: «Привіт, як твої справи?» Говоріть тільки ці прості слова і більш нічого. Під час вітання з ким-

небудь із учасників, Ви можете звільнити свою руку після того, як другою рукою почнете вітатися з іншим учасником. Іншими словами, Ви повинні безперервно бути в контакті з ким-небудь із учасників групи».

Учасники повинні всі привітатися один з одним.

2. Правила роботи групи під час тренінгу:

У кожного є свої не писані правила. Тож створимо правила чи «статут нашої групи» наприклад..., далі продовжте Ви:

- бути активним;
- поважати думку іншого;
- говорити по черзі;
- вимкнений телефон;
- правило піднятої руки;
- звертання один до одного на ім'я;
- активна участь;
- спілкування за принципом «тут і зараз»;
- толерантність у спілкуванні;

3. Вправа «Письмо на руці».

Мета: перетворення тактильних подразників у візуальну інформацію.

Учасники сидять попарно в колі. Один з учасників – «Ніч» закриває очі. Другий партнер – «День» з відкритими очима бере праву руку «Ночі» в свою ліву руку, долонею вверх. На долоні «День» буде писати друковані букви. А гравець «Ніч» повинен їх прочитати. Перш ніж написати нову букву, необхідно «стерти» з долоні попередню. Виконання необхідно починати з простих букв, поступово переходячи до складів та слів. На завершення на долоні партнера необхідно написати щось приємне.

Учасники міняються ролями.

4. Інформаційне повідомлення.

Як навчитися говорити? Як виробити відчуття слова? Як зробити, щоб вміння говорити допомогло тобі у житті?

Щоб добре говорити, ми повинні дбати про свою мову і своє вміння висловлюватися. Французький письменник-мораліст Ларошфуко говорив, що істинна красномовність полягає в тому, щоб сказати все, що треба, але не більше. Виходить, багато говорити і багато сказати – не тотожні поняття.

Красномовність – це дар, від якого залежить популярність і успіх людини. Але, щоб гарно виступити, треба добре підготуватися, пам'ятаючи три етапи підготовки:

I етап – організація логічної канви;

II етап – пошук форми повідомлення;

III етап – репетиція-перевірка результату.

Користуйтеся порадами:

- Пам'ятай, що говориш;
- Добре знай тему того, про що будеш говорити;
- Сплануй повідомлення;
- Намагайся, щоб виклад був логічно побудованим, чітким, зрозумілим;
- Стеж за своєю мовою;
- Не захоплюйся жестами понад міру;
- Враховуй настрої слухачів;
- Проводь репетиції виступів.

5. Вправа «День народження».

Мета: розвиток комунікативних вмінь та навичок спостережливості та здатності розрізняти різні стилі спілкування.

На початку гри учасники записують список ролей:

1. Іменинник – намагається розважати гостей розмовою на загальні теми.
2. Тамада – помічник Іменинника.
3. Всезнайко – намагається втрутитись в будь-яку розмову.
4. Суперечник – з усіма вступає в суперечку.
5. Миротворець – має на меті загладжувати конфлікти.
6. Людина, яка усім і всіма незадоволена.

7. Оригінал – прагне будь-яку бесіду повернути в інше русло.

8. Безтактовна людина – людина, в якій відсутнє почуття такту.

Ведучий пропонує учасникам уявити себе присутніми на святкуванні Дня народження. Кожен отримує роль, яку він повинен зіграти на цьому святі. Ведучий роздає ролі таким чином, щоб про неї знав лише той, до кого він звертається. Ролі зберігаються у таємниці до завершення гри, і тільки під час обговорення можна оголосити, хто яку роль зіграв. Учасники гри повинні максимально увійти в заданий образ.

6. Рефлексія заняття.

Ведучий пропонує учасникам підвести підсумки, на зразок дитячої гри «Шпаргалка». По різні боки від себе ведучий пускає по колу 2 аркуші паперу.

На одному з них пропонує кожному учаснику написати, що найбільше сподобалося йому сьогодні, а на іншому – що треба додати або змінити в роботі групи. Кожний пише свою відповідь і, згинаючи аркуш передає іншому. Утворюється своєрідна «шпаргалка» зворотного зв'язку для ведучого.

Тренінгове заняття 2

Яка у мене поведінка, як я спілкуюсь із іншими?

Мета: усвідомлення власної поведінки, як її можливо змінити; чи впливає поведінка на якість спілкування

Завдання: сприяти усвідомленню своєї поведінки, розумінню власних вчинків; відпрацювати навички прийняття рішень.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу А4, засоби для малювання, заготовлені таблиці.

Хід заняття:

1. Вправа «Ваш настрій і побажання».

Мета: створення позитивного настрою.

Усі учасники беруться за руки і по колу говорять про свої позитивні емоції та висловлюють побажання іншим.

2. Вправа «Лінія життя».

Мета: формування навичок відповідальної поведінки за наслідки своїх рішень.

Тренер пропонує учасникам намалювати свій життєвий шлях від народження до смерті у вигляді лінії. Потім підлітки розкладають картки, на яких коротко позначено події їхнього минулого, теперішнього та майбутнього. Після цього тренер пропонує уявити, як зміниться сценарій їхньої лінії життя, якщо на певному етапі вони потрапляють в алкогольну або наркотичну залежність.

3. Вправа «Надбудова».

Мета: відпрацювання різних стилів спілкування.

В театральному мистецтві виділяють три надбудови:

1. зверху (вся поза людини говорить про те, що він зневажає оточуючих, дивиться зверхньо);
2. знизу (його зневажають, його немає за що любити, оточуючі кращі, розумніші нього, – так думає людина з цією надбудовою);
3. нарівні (не натягнуті, товариські стосунки з оточуючими).

Учасникам необхідно походити по кімнаті відповідно змінюючи три типи надбудови.

Після завершення вправи проводиться обговорення

4. Вправа «Відсутні ключі».

Мета: формування навичок правильного прийняття рішень, відчуття підлітка як суб'єкта діяльності.

Тренер роздає підлітками опис проблемних ситуацій. Завдання групи – скласти список необхідної інформації, без якої не можливо розв'язати цю проблему. Учасники вибирають з усіх відомостей саме ті, що потрібні для прийняття правильного рішення.

Проблемна ситуація: «Як досягти успіху в житті?»

Пропонуємо такий список:

1. Я можу наполегливо працювати.
2. Я можу навчитися аналізувати свої дії.
3. Я можу бути хитрим і «видурити» гроші у багатія.
4. Я можу ретельно обирати собі друзів.
5. Я можу нічого не робити й очікувати удачі.

6. Я можу одного разу ризикнути й «обійти закон», щоб домогтися свого.

7. Я можу зупинитися й добре подумати, перш ніж діяти.

5. Вправа «Приємний співбесідник».

Мета: визначення рис людини, які притаманні хорошому співбесіднику.

Учасники обговорюють, що для них означає вислів «приємний співбесідник», які риси характеру, вміння, навички вкладають в це поняття.

Наприклад: вміння слухати, тактовність, почуття гумору, змістовність і т. д. Учасники складають таблицю

Таблиця 3.2

Бланк для роботи у вправі «Приємний співрозмовник»

№ п/п	Перелік рис	1	2	3	4	5	...
1	Вміння слухати						
2	Тактовність						
3	Змістовність						
4	Ім'я						
5							
N							

Кожний учасник оцінює себе за 10-ти бальною системою і записує відповідний бал по кожному пункту в 1 колонку.

Сидячи в загальному колі, учасники передають свої таблиці вправо, сусід оцінює таблицю господаря і записує відповідний бал в 2 колонку, а потім передає її знову вправо і т. д., поки таблиця не повернеться до господаря.

Вправа завершується обговоренням

6. «Зворотній зв'язок»

Учасники розповідають чи справдилися їх очікування, бажання, що отримали для себе.

Тренінгове заняття 3

Порушення поведінки і ризик покарання

Мета: оцінка негативізму у поведінці людини, розвиток вміння приймати справедливі зауваження.

Завдання: навчитися володіти собою, сприймати критику та зауваження.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу А4, кольорові олівці, фломастери.

Хід заняття:

1. Привітання і обговорення попереднього заняття.

Учасники по черзі висловлюють свою думку, свої бачення стосовно попереднього заняття.

2. Мозковий штурм «Що таке жорстокість? Чому вона виникає?»

Мета: аналіз причин прояву жорстокості в людській спільноті.

Учасники по черзі дають свої визначення жорстокості та причини її виникнення.

Рефлексія. Визначаються спільні та відмінні позиції.

3. Вправа «Мій світ».

Мета: аналіз власного оточення.

Учасникам пропонується на аркушах паперу намалювати себе, своїх близьких, друзів, ворогів, своє теперішнє. Після цього власники малюнків розповідають про своє оточення та оцінюють його.

Рефлексія:

- Що б ви хотіли змінити у своєму світі?

4. Вправа-дискусія «За що карають і як?»

Мета: аналіз покарань, їхньої доцільності чи шкідливості.

Учасникам пропонується висловити своє ставлення до покарання.

5. Вправа «Найстрашнішим покаранням для мене було...»

Мета: формування навичок спілкування в атмосфері довіри та захищеності.

Учасникам пропонується обговорити конкретні ситуації з їхнього життя. Починати свою розповідь потрібно з речення «Найстрашнішим покаранням для мене було...»

Обговорення ситуацій.

6. Вправа «Шикуйся за зростом».

Мета: зняти емоційну напругу, дати змогу емоційно відпочити.

Учасники стоять по колу, заплющують очі. Не розплющуючи очей потрібно вишукатися за зростом. Можна робити кілька спроб.

7. Вправа «Я обожаю...»

Мета: виявлення позитивної сторони життя підлітків.

Учасникам пропонується назвати, що вони обожають в своєму житті.

Обговорення у групі.

8. Вправа «Вміння вибачати».

Мета: формування вмінь і навичок ефективної взаємодії, виховання поваги до себе та оточуючих.

Дискусійне обговорення у групі:

- Чи все можна вибачати і кому?

9. Вправа «Скажи комплімент». Зворотній зв'язок.

Мета: виявити, чи змінилося ставлення учасників один до одного після попередніх занять.

Тренінгове заняття 4

Агресія у моєму житті

Мета: аналіз причин агресивності в нашому житті, спонукання до роздумів над доцільністю агресивної поведінки.

Завдання: навчитися боротися із агресією, її подолання.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу, кольоровий картон, скотч, фломастери, релаксаційна музика.

Хід заняття:

1. Привітання та обговорення попереднього заняття.

Учасники по черзі висловлюють свою думку стосовно попереднього заняття.

2. Вправа «Спілкування з агресивним співрозмовником».

Мета: аналіз агресивної поведінки, спонукання учнів до уникнення негативізму у спілкуванні з людьми.

Учасники об'єднуються у пари, кожен по черзі виконує роль агресивного та ввічливого співрозмовника.

Рефлексія:

- Поділіться враженням, чи легко було виконувати вправу?
- Як ви реагували на агресію з боку партнера?
- Чи приємно було спілкуватися з агресивною людиною?

3. Вправа «Я не терплю...»

Мета: аналіз власних претензій до себе та інших, тренування вмінь учнів передачі своїх думок, почуттів, емоцій, розвиток навичок групової взаємодії.

Учасники по черзі продовжують речення «Я не терплю...»

4. Релаксаційна вправа «Водоспад».

Мета: сформувати здатність до саморелаксації.

Сядьте зручніше і закрийте очі. Два-три рази глибоко вдихніть і видихніть. Уявіть собі, що ви стоїте біля водоспаду. Але це не зовсім звичайний водоспад. Замість води в ньому падає вниз м'яке біле світло. Тепер уявіть себе під цим водоспадом і відчуйте, як це прекрасне біле світло струменіє по вашій голові... Ви почувете, як розслабляється ваше чоло, м'язи шиї. Біле світло тече по ваших плечах, потилиці і допомагає їм стати м'якими і розслабленими. Біле світло стікає з вашої спини, і ви відчуваєте, як в спині зникає напруга, і вона теж стає м'якою і розслабленою. А світло тече по ваших грудях, по животі. Ви відчуваєте, як вони розслаблюються і ви самі собою, без усякого зусилля, можете глибше вдихати і видихати. Це дозволяє вам відчувати себе дуже розслаблено і приємно.

Нехай світло тече також по ваших руках, по долонях, по пальцях. Ви відчуваєте, як руки і долоні стають м'якше. Світло тече по ногах. Спускається до ваших ступенів. Ви відчуваєте, що і вони розслаблюються і стають м'якими. Цей дивний водоспад з білим світлом обтікає все ваше тіло. Ви відчуваєте себе зовсім спокійно і безтурботно, і з кожним вдихом і видихом ви все глибше розслаблюєтеся і наповняєтеся свіжими силами... (30 секунд).

Тепер подякуйте цьому водоспадові світла за те, що він вас так чудово розслабив... трохи потягніться, випряміться і відкрийте очі.

5. Вправа «Емоції та ситуації».

Мета: надати можливість спільно переживати певну ситуацію.

Учасники хаотично рухаються по кімнаті. Психолог називає чиєсь ім'я та запропонує продовжити ситуацію (наприклад, ми йдемо у гущавину лісу...) Далі через кожні 20–30 с психолог називає ім'я наступного учасника.

Обговорення вправи:

- Які емоції ви переживали при виконанні вправи?

6. Вправа «Картонний замок».

Мета: розвиток уміння співробітництва, спілкування невербальними засобами.

Учасники об'єднуються у дві групи. Кожна група повинна побудувати свій замок з 20 аркушів картону і скотчу. Важливий момент вправи – не можна спілкуватись одне з одним. На роботу дається 20 хвилин, після чого групи демонструють свої замки.

Рефлексія:

- Як працювала ваша група?
- Чи вистачило матеріалу для замку?
- Хто в групі був ведучим?
- Який настрій панував у групі?
- Як ви розуміли одне одного?
- Чи важко було обходитись без слів?

7. Вправа «Аукціон».

Мета: знайомство з одним із методів зняття емоційної напруги.

Учасникам пропонується написати або намалювати на аркуші паперу свої негативні емоції, потім порвати на дрібні клаптики.

8. Вправа «Прощання та побажання на наступну зустріч».

Мета: підтримати позитивну атмосферу у групі.

Тренінгове заняття 5

Як я себе контролюю?

Мета: розвиток навичок контролю ситуації.

Завдання: розширювати знання учасників про методи самостійної регуляції власного емоційного стану.

Обладнання та матеріали: засоби для письма, листи А4.

Хід заняття:

1. Вправа «Привітання частинами тіла».

2. Рольова гра «Спокійні та агресивні відповіді».

Мета: формування адекватних реакцій у різних ситуаціях.

Кожному учаснику пропонується продемонструвати в заданій ситуації спокійні, впевнені та агресивні відповіді. Для кожного учасника використовується лише одна ситуація. Ситуації разом із тренером уявляють підлітки.

3. Вправа «Я тобі вибачаю».

Мета: формування вміння вибачати образи.

Учасники стають у коло, по черзі пригадують образи, які колись і хтось завдав. Ведучий вказує на одного учасників групи і дає йому завдання: підійти до будь-яких трьох членів групи і вибачити їм образи, почуті у групі. Не можна, щоб учасник вибачав образи, висловлені тим учасником, до якого він підійшов.

Наступним гравцем стає той, до кого підійшов попередній гравець. Ведучий наголошує, що учасники групи мають запам'ятовувати висловлювані у групі образи і вибачати, не задумуючись, стосуються вони учасників групи чи ні.

4. Вправа «Вогонь-лід».

Мета: зняття емоційного та фізичного напруження, створення позитивного настрою.

Вправа включає в себе поступове напруження та розслаблення всього тіла. Учасники виконують вправу, перебуваючи у колі. За командою тренера «вогонь» учасники починають інтенсивні рухи тілом. Плавність та швидкість рухів обирається кожним учасником самостійно. За командою «лід» учасники застигають у позі, у якій застала їх

команда, напружуючи все тіло якомога сильніше. Гра триває 5–10 хв. По закінченню вправи учасники обговорюють свій досвід.

5. Вправа «Прощання, зворотній зв'язок».

Учасники розповідають чи справдилися їх очікування, бажання, що отримали для себе.

Тренінгове заняття 6

Вчимося боротися з конфліктами

Мета: навчитися боротися із конфліктними ситуаціями позитивними методами.

Завдання: формування навичок взаєморозуміння з людьми, і методами виходу із конфліктних ситуацій; зворотній зв'язок від групи, про заняття, усі попередні заняття, висновки.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу А4, засоби для малювання та письма.

Хід заняття:

1. Вправа «Привітання та мої побажання».

Учасники обговорюють сподівання від заняття, ставлять перед собою мету, яку хочуть на занятті досягнути.

2. Інформаційне повідомлення «Конфлікт».

3. Вправа «Промінчик сонця».

Мета: усвідомлення своїх позитивних і негативних рис характеру.

Пропонується на аркуші паперу намалювати сонечко і написати на промінчиках 5 позитивних і 5 негативних рис.

4. Вправа «Місток».

Мета: визначення стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, примирення їх на собі.

За допомогою крейди тренер малює на підлозі «вузький місток».

Інструкція: «Уявіть собі, що цей вузький місток пролягає високо в горах через глибоку прірву. Ви стоїте на одному кінці містка, а на іншому стоїть ваш партнер. Ви починаєте йти на зустріч одне одному і ваше головне завдання розминутися на містку так, щоб ніхто не впав у прірву». Коли всі учасники побувають у парі один з одним, вправа

закінчується. Наприкінці проводиться обговорення. Учасники заняття відповідають на запитання: з якими труднощами вони зіткнулися під час виконання вправи.

5. Вправа «Конфліктний стілець».

Мета: вивільнення емоцій, програвання проблемної ситуації та пошук рішення.

На середину кімнати ставиться стілець. Він виконує роль актуальної проблеми в житті кожного учасника. Учасникам по черзі пропонується підійти до цього стільця і вчинити з ним так, як вони завжди роблять в подібній ситуації (накричати на стілець, вдарити його, перевернути, сісти верхи, викинути за межі кола і тощо).

6. Вправа «Зворотній зв'язок».

Учасники розповідають чи справдилися їх очікування, бажання, що отримали для себе.

Тренінгове заняття 7 Звільнення від негативу

Мета: вивільнення негативних емоцій учасників.

Завдання: оцінка власного внутрішнього стану; навчитися конструктивно вивільняти негативні емоції.

Обладнання та матеріали: листи А4, засоби для нотаток.

Хід заняття:

1. Вправа «Привітання та мої побажання».

Учасники обговорюють сподівання від заняття, ставлять перед собою мету, яку хочуть на занятті досягнути.

2. Вправа «Зображення емоцій».

Мета: вміння розрізняти сигнали тіла та подавати їх у невербальному вигляді, оцінка внутрішніх станів.

Учасники прислухаються до того, що відчуває їх тіло та по колу демонструють це відчуття за допомогою невербальних засобів. Під час обговорення учасники роблять акцент на тому, чому, на їхню думку, тіло відчуває себе добре чи погано.

3. Вправа «Камінець у черевіку».

Мета: відкриття внутрішніх проблем для подальшої роботи з ними, вивільнення негативних емоцій.

Інструкція: Сядьте, будь ласка, в одне загальне коло. Можете розповісти мені, що відбувається, коли у ваш черевик потрапляє камінчик? Можливо, цей камінець не сильно заважає, і ви залишаєте все як є. Може, навіть траплятись і так, що ви забуваєте про неприємний камінчик і лягаєте спати, а вранці надягаєте черевик, забувши витягнути з нього камінчик. Але через деякий час ви відчуваєте, що нозі стає боляче. Зрештою, цей маленький камінчик сприймається вже як уламок цілої скелі. Тоді ви знімаєте взуття і витрушуєте його звідти. Однак на нозі вже може бути ранка, і маленька проблема стає великою проблемою. Коли ми сердимось, буваємо чимось стурбовані або схвильовані, то спочатку це сприймається як маленький камінчик в черевіку. Якщо ми вчасно подбаємо про те, щоб витягнути його звідти, то нога залишається цілою і неушкодженою, якщо ж ні, то можуть виникнути проблеми, і чималі. Тому завжди корисно говорити про свої проблеми одразу. Якщо ви скажете нам: «У мене камінчик у черевіку», то всі ми будемо знати, що вам щось заважає і зможемо поговорити про це. Я хочу, щоб ви зараз гарненько подумали, чи немає зараз чогось такого, що заважало б вам. Скажіть тоді: «У мене немає камінчика в черевіку», або: «У мене є камінчик в черевіку». Розкажіть нам, що ще вас пригнічує.

4. Вправа «Зняття м'язового зажиму».

Мета: контроль неприємних почуттів, зняття емоційного напруження.

Учасники групи сидять на стільцях. За вказівкою ведучого всі міняють зручну позу на незручну. Наприклад, притискають підборіддя до ключиці; торкаються пальцями руки задньої ніжки стільця; дістають олівець, який лежить на підлозі далеко від стільця і тощо. При цьому має виникнути напруження чи зажим у певних м'язах. Учасники повинні застигнути у цій позі на декілька секунд та чітко виділити місце зажиму, сконцентрувати на ньому свою увагу. Після цього зняти

зажим вольовим зусиллям. Під час обговорення тренер задає наступні запитання:

- У кого виникли труднощі під час зняття зажимів?
- Як ви перебороли ці труднощі?

Кожен учасник по черзі розповідає про свій досвід групи.

5. Вправа «Випустити пару».

Мета: налаштування на співпрацю, вивільнення негативних почуттів.

Кожен з учасників може сказати іншим, що йому заважає або на що він сердиться, звертаючись при цьому до конкретної людини. Людина, до якої звертаються не виправдовується, а мовчки вислуховує все, що їй хочуть сказати.

6. Вправа «Зворотній зв'язок».

Учасники розповідають чи справдилися їх очікування, бажання, що отримали для себе.

Тренінгове заняття 8

Вчимося володіти собою

Мета: пізнання себе, самоконтроль, взаємодія у групі.

Завдання: навчитися самоконтролю, пізнати себе зі сторони взаємодії у групі.

Обладнання та матеріали: листи А4, засоби для нотаток.

Хід заняття:

1. Вправа-привітання «Мене з тобою об'єднує».

Мета: розвивати вміння групової перцепції.

Учасники по колу передають м'яч, при цьому промовляючи фразу: «Мене з тобою об'єднує...»

2. Вправа «Відгадай правило».

Мета: нагадати учасникам правила роботи в групі.

Тренер об'єднує учасників у підгрупи, кількість яких дорівнює кількості сформульованих правил. Кожна підгрупа отримує одне сформульоване правило. Завдання: зобразити дане правило за допомогою міміки та жестів. Інші учасники вгадують показане правило.

3. Вправа «Незакінчене речення».

Мета: актуалізація знань учасників щодо визначення емоцій.

Учасникам по черзі пропонується закінчити речення, яке починає промовляти тренер:

- радісно – це коли...
- сумно – це коли...
- спокійно – це коли...
- цікаво – це коли...
- приємно – це коли...
- тривожно – це коли...
- страшно – це коли...
- образливо – це коли...
- обурливо – це коли...
- нестерпно – це коли...
- відчуваюся винуватим, коли...
- відчуваю вдячність, коли...
- повага – це коли...

4. Вправа «Перед ким легко вибачитись».

Мета: навчити вмінню приймати свої помилки та вмінню вибачатися.

Кожен з учасників по колу проговорює свій стиль вибачення.

Рефлексія:

- Легко чи важко вибачатися?
- Перед ким легко вибачитись, перед ким важко вибачитись?

5. Вправа «Зустріч».

Мета: навчити учасників виражати адекватно свої емоції.

Усі учасники об'єднуються в дві рівні групи. Кожна група стає в коло так, щоб утворилися два кола – зовнішнє і внутрішнє. Кожне коло рухатиметься в протилежному напрямку. Гравці починають рухатися і зупиняються за сигналом ведучого. Ті, що стоять в зовнішньому і внутрішньому колах, повертаються один до одного, об'єднуються в пари. Коли пари утворилися, ведучий повідомляє:

1. Ви зустрілися після довгої розлуки. А до цього були в добрих, але не дуже близьких стосунках.

2. Ви були близькими друзями в дитинстві. Одного з вас батьки на рік відвезли в інше місто. Ви зустрілися вперше після річної розлуки.

3. Людина, яка стоїть напроти тебе, боязка, і в неї має відбутися важлива розмова. Підбадьор її. Спочатку «боязкі» будуть стояти у внутрішньому колі, потім – у зовнішньому.

4. Ця людина робила для тебе щось дуже приємне і не дуже просте. Ти щойно про це довідався.

5. Тобі тільки нещодавно стало відомо, що ця людина зробила щось незвичайне (поставила рекорд чи завоювала призове місце, перемогла на олімпіади чи конкурсі, написала пісню тощо), і от ви зустрілися.

6. Йому сьогодні дуже не поталанило. Він, звичайно, не подає виду, але ти, його друг – розумієш, наскільки йому важко на душі.

Рефлексія:

Кожен учасник гри записує, наприклад, найприємніший комплімент, сказаний йому, найбільш вдале підбадьорення, найщирішу подяку та ін. Ведучий анонімно зачитує записи в групі.

6. Вправа «Добрі побажання».

Мета: підвести підсумок роботи групи протягом дня.

По черзі кожен з учасників бажає сусіду щось приємне. На завершення тренер підсумовує добрі побажання для всієї групи.

Тренінгове заняття 9

Комунікація – моя візитна картка

Мета: розвиток комунікативних навичок, розумових здібностей, логічного та образного мислення.

Завдання: вдосконалити свої комунікативні здібності.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу А4, засоби для нотаток та письма, засоби для малювання.

Хід заняття:

1. Привітання «Впізнай себе».

Кожному учаснику гри ведучий на спину прикріплює картку з ім'ям відомої для всіх людини (політик, актор, персонаж, історична особистість тощо), яку сам гравець не бачить, а всі інші навпаки – під час переміщення здатні спостерігати. Кожен гравець повинен за допомогою питань, що задаються оточуючим, здогадатися про своє ім'я. Питання повинні бути такими, що вимагають відповіді або «так», або «ні».

2. Вправа «Рекламний ролик».

Інструкція:

Усім нам добре відомо, що таке реклама. Щодня ми безліч разів бачимо рекламні ролики на екранах телевізорів і маємо уявлення, якими різними можуть бути презентації того чи іншого товару. Оскільки ми всі – споживачі рекламованих товарів, то не буде перебільшенням вважати нас фахівцями з реклами. От і уявімо собі, що ми тут зібралися для того, щоб створити свій власний ролик для якогось товару. Наше завдання – представити цей товар публіці так, щоб підкреслити його кращі сторони, зацікавити ім. Все – як у звичайної діяльності рекламної служби.

Але один маленький нюанс – об'єктом нашої реклами будуть конкретні люди, які сидять тут, у цьому колі. Кожен з вас витягне картку, на якій написано ім'я одного з учасників групи. Може виявитися, що вам дістанеться картка з вашим власним ім'ям. Нічого страшного! Значить, вам доведеться рекламувати самого себе. У нашій рекламі буде діяти ще одна умова: ви не повинні називати ім'я людини, яку рекламуєте. Більш того, вам пропонується уявити людину як якийсь товар чи послугу. Придумайте, чим міг би опинитися ваш протезе, якби його не примудрилися народитися в людському вигляді. Може бути холодильником? Або заміським будинком? Тоді що це за холодильник? І що це за заміський будинок?

Назвіть категорію населення, на яку буде розрахована ваша реклама. Зрозуміло в рекламному ролику повинні бути відбиті найбільш важливі і – істинні – достоїнства рекламованого об'єкта. Тривалість кожного рекламного ролика – не більше однієї хвилини. Після цього

група повинна буде вгадати, хто з її членів був представлений у цій рекламі.

При необхідності можете використовувати як антураж будь-які предмети, що знаходяться в кімнаті, і просити інших гравців допомогти вам.

Час на підготовку – десять хвилин.

3. Вправа «Кажу, що бачу».

Інструкція: Опис поведінки означає повідомлення про спостережуваних специфічних діях інших людей без оцінювання, тобто без приписування їм мотивів дій, оцінки установок, особистісних рис. Перший крок у розвитку висловлюватися в описовому ключі, а не формі оцінок – поліпшення вміння спостерігати і повідомляти про свої спостереження, не даючи оцінок. Описові висловлювання, на відміну від оціночних висловлювань, викликають у партнера спілкування більше бажання зрозуміти і змінити свою поведінку. Наприклад: «Олена – ти нечепура» – це образа, оцінка. «Марічко, ти не прибрала свою постіль» – опис поведінки.

Сидячи в колі, зараз ви спостерігаєте за поведінкою інших і, по черзі, кажете, що бачите щодо будь-якого з учасників. Наприклад: «Коля сидить, поклавши ногу на ногу», «Катя посміхається».

4. Інформаційне повідомлення «Толерантна людина».

Поняття толерантності вперше зустрічається в 18 столітті. У своєму «Трактаті про віротерпимість» відомий французький філософ Вольтер писав, що «безумством є переконання, що всі люди повинні однаково думати про певні предмети».

Поняття толерантності не однаково в різних культурах, тому що залежить від історичного досвіду народів. У англійців толерантність розуміється як готовність і здатність без протесту сприймати особистість, у французів – як певна свобода іншого, його думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів. У китайській мові бути толерантним означає дозволяти великодушність по відношенню до інших. В арабському світі толерантність – прощення, терпимість, співчуття іншому, а в перському – ще й готовність до перемир'я.

Зараз толерантність розуміється як повага і визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання права інших на думки і погляди.

Поділ людей на толерантних і не толерантних дуже умовний. Кожна людина в своєму житті вчиняє як толерантні, так і не толерантні вчинки. Але здатність вести себе толерантно може стати особистісною якістю, і забезпечити успіх у спілкуванні. Толерантні люди більше знають про свої недоліки і достоїнства. Вони критично ставляться до себе і не прагнуть у всіх бідах звинуватити інших. Вони не перекладають відповідальність на інших.

Почуття гумору і здатність посміятися над своїми слабкими сторонами – особлива риса толерантної людини. У того, хто здатний до цього, менша потреба гордовито ставитися до інших.

Толерантна особистість знає і правильно оцінює себе. Її добре ставлення співіснує з позитивним та доброзичливим ставленням до інших.

5. Вправа «Шість або дев'ять».

На аркуші паперу малюється цифра 6 або 9 так, щоб зверху і знизу вона виглядала однаково. Викликаються два добровольці, або учасники поділяються на дві команди, які стають напроти один одної і намагаються довести учасникам протилежної команди, яка літера зображена на аркуші. Звичайно, одна команда бачить 6, інша – 9.

Обговорення. Чи корисно ставати на позицію іншої людини, дивитись на ситуацію під її кутом зору?

Важливий висновок: Невміння зрозуміти іншого, впевненість, що ваша думка єдино правильне, небажання побачити ситуацію очима іншої – найкоротший шлях до нерозуміння, а часто і до виникнення конфлікту.

Якщо ви бажаєте ефективного спілкування, необхідно вести себе так, щоб не образити партнера, поважати точку зору іншого і його особистість, незалежно від соціального стану, національності, індивідуальних особливостей, переваг тощо. Таке спілкування називається толерантним.

6. «Зворотній зв'язок».

Учасники розповідають чи справдилися їх очікування, бажання, що отримали для себе.

Тренінгове заняття 10 Я творю своє майбутнє

Мета: сприяння поглибленню самопізнання, розвитку комунікації, вмінню планувати.

Завдання: пізнати себе, навчитися плануванню, осмислити своє життя.

Обладнання та матеріали: аркуші паперу, фломастери, м'яка іграшка.

Хід заняття:

1. Привітання і обговорення попередніх занять.

Мета: виявлення ставлення учнів до результатів занять.

2. Вправа «Роздум».

Мета: формування позитивних життєвих установок, розвиток критичного мислення та почуття відповідальності за свою поведінку.

Учасникам пропонується вислів Гете «Неможливо завжди бути героєм, але завжди можна залишатися людиною».

Кожен учасник, отримуючи м'яку іграшку, висловлює свою думку стосовно даної цитати.

3. Вправа «Шляхетний вчинок».

Мета: усвідомлення підлітками власного вибору, який впливає на їхнє життя, оточення, стосунки.

▪ Щоб жити у злагоді з оточенням, іноді доводиться чимось жертвувати. Пригадайте, заради кого вам доводилося відмовлятися від власного задоволення? Хто ця людина? Ваш найближчий родич чи найкращий друг? Можливо, це була зовсім незнайома вам людина?

▪ Тепер подумайте про те, за яких обставин усе відбувалося. Це була ваша ініціатива, вам дуже хотілося зробити саме так для цієї людини? Можливо, вона сама просила, вимагала, наказувала або прини-

жувалася, благаючи вас про послугу, і ви після деяких вагань виконали її прохання? Пригадайте ці обставини.

Учасники діляться своїми думками з групою.

4. Вправа «Перспектива».

Мета: усвідомлення підлітками своїх життєвих цілей.

Учасникам пропонується сформулювати цілі, яких вони хотіли би досягти найближчим часом. Перспективу цілей потрібно записати у таблиці.

Таблиця Е.2

Бланк вправи «Перспектива»

№ з/п	Мої основні цілі
1	
2	
3	
4	

Рефлексія:

- Які конкретні кроки потрібно зробити для досягнення цих цілей?

- Що залежатиме лише від вас?
- Коли доведеться звернутися по допомогу?

5. Вправа «Я в минулому. Я тепер. Я в майбутньому».

Мета: формування позитивної установки на майбутнє.

Учасникам пропонується на аркуші паперу намалювати себе в минулому, теперішньому та майбутньому і спів ставити малюнки.

Обговорення малюнків.

6. Вправа-руханка «Поїзд у майбуття».

Мета: згуртування учасників, зняття емоційної напруги.

Учасники стають один за одним, тримаючи руки на поясі тих, хто перед ними. Попереду – паровозик. Він задає темп руху і звуковий супровід, решта підлаштовуються, не порушуючи руху поїзда.

7. Вправа «Подорож у майбутнє».

Мета: планування майбутнього, усвідомлення власних цілей та ресурсів для їх досягнення.

Учасники у своїй уяві перегортають календар на п'ять років уперед. Кожен аркуш календаря – один рік. Підлітки намагаються уявити, що з ними відбувається, що змінюється з кожним роком. Опинившись у символічному майбутньому, кожен учасник дає інтерв'ю, відповідаючи на питання:

- Чим ти займаєшся?
- Який твій сімейний стан?
- З ким ти живеш?
- Де ти працюєш?
- Який твій зарібок?
- Як вдалося цього домогтися?
- Хто тобі допомагав?

Основний акцент робиться на засобах досягнення цілей, усвідомлюванні власних результатів. Після інтерв'ю учасники символічно повертаються в сьогоднішній день.

8. Вправа-завершення «Долоньки».

Мета: підвищити самооцінку підлітків, отримати підтримку групи.

На аркуші паперу учасники обводять свої долоні, посередині пишуть своє ім'я. Аркуш з долонями пускають по колу, щоб інші могли написати щось хороше про того, чия це долоня. Аркуші з долоньками прикріплюють на дошку.

Учасники діляться враженнями від заняття, пригадуючи попередні заняття також.

Висновки до третього розділу

Відповідно до отриманих результатів повторного дослідження серед підлітків із девіантною поведінкою, запропоновану нами консультативно-тренінгову програму можна вважати однією із форм психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою. Підлітки, що пройшли комплексний курс психологічної допомоги краще

адаптовані до середовища перебування, у них підвищилась самооцінка. Також, вони краще контролюють свої емоції, поведінку, а також у колективі привітні, готові працювати.

Загалом, консультативно-тренінгова програма допомогла стабілізувати психічний стан підлітків, скорегувати їх поведінкові прояви, що свідчить про зниження прояву у них девіантної поведінки. Безперечно, можна вважати, що дані заходи позитивно позначилися на психологічному здоров'ї та психологічному розвитку підлітків.

ВИСНОВКИ

Матеріали даної монографії спрямовані на використання практичними психологами, соціальними педагогами та соціальними працівниками у роботі з підлітками та їх батьками, а також на розширення теоретичних знань із особливостей девіантної поведінки підлітків, діагностики, профілактики та психологічного консультування:

Монографічне дослідження поєднує в собі вивчення основних теоретичних підходів до розуміння поняття девіантної поведінки, які актуальні на даному етапі психологічних досліджень. На основі аналізу різних наукових поглядів, ми підсумовуємо, що девіантна поведінка завжди характеризується відповідністю до загальноприйнятих норм у суспільстві. Якщо ж поведінка особистості не відповідає нормам суспільства у якому перебуває індивід, характеризується безконтрольністю та дисбалансом психічних процесів, то вона є девіантною. Також, девіантна поведінка має негативні та небезпечні наслідки для суспільства і для особи, котра її здійснює.

Основні причини та особливості прояву девіантної поведінки серед підлітків різноманітні, про що свідчать описані нами наукові дослідження як на теоретичному так і емпіричному рівні. Проте, прийнято виділяти загальні основні причини девіантної поведінки у підлітковому віці, які виникли ще на попередніх етапах розвитку особистості. Безперечно, в силу розвитку особистості у підлітковому віці, який відбувається стрімко, коли підліток намагається бути дорослим, виникає більше шансів проявити себе або ж самоствердитися неконструктивно. Тобто, причинами девіантної поведінки підлітків можуть бути індивідуальні (внутрішні) фактори, а також оточення у якому превалює підліток (сім'я, друзі, захоплення). Причин девіантної поведінки може бути незліченна кількість, проте у будь-які її прояви несуть негативні наслідки у вигляді агресії різних видів, аномалій сексуального, особистісного та психічного розвитку, різного роду адикцій. Але завжди причини і прояви девіантної поведінки потрібно вивчати індивідуально із кожним окремим підлітком.

Особливості консультування підлітків із девіантною поведінкою полягають в індивідуальному підході, врахуванні віку клієнта та багатьох індивідуальних особливостей. Тобто консультативний процес підлітків відрізняється від консультування дорослих, оскільки базується не лише на основних положеннях консультування, але й максимально враховує особливості емоційної сфери, навчальну та виховну діяльність. Консультування підлітків з девіантною поведінкою повинно бути комплексним, в тому числі із члена сім'ї. Мають враховуватися усі деталі, оскільки даний віковий період надзвичайно складний сам собою, тому ще прояви девіацій ускладнюють консультування таких дітей.

Один з розділів монографії присвячений емпіричному дослідженні девіантної поведінки підлітків дозволило виявити нам її особливості прояву. За допомогою використаного інструментарію ми отримали інформацію про акцентуації характеру, схильність до групи ризику, рівень адаптованості та самоуправління. Більшість респондентів набрали високі бали (більше 8 балів) за шкалами методики і це свідчить про їх приналежність до групи ризику. Серед акцентуацій характеру у респондентів поширені тривожний (18 %), гіпертимний (25 %), демонстративний (20 %), та емотивний тип (15 %), що свідчать про спільні риси: конфліктність, бажання уваги, агресію, невміння висловлювати конструктивно власні думки, не бажання йти на компроміс, недисциплінованість та схильність до аморальних вчинків. Отримані дані підтверджують приналежність респондентів до групи ризику. Рівень адаптованості серед респондентів переважає середній (61 %), але насторожує те, що низька (18 %) та очевидна неадаптованість (15 %) переважають над високою (6 %) адаптованістю. Загалом, респонденти адаптовані до умов соціуму у якому перебувають, але найкомфортніше їх в умовах «вулиці», де відчують себе вільними, про що свідчать результати за шкалами методики. Також, у респондентів переважає середній рівень здатності до самоуправління (32 %), що свідчить про не розмежування у них емоційного та раціонального. Часто такі підлітки не можуть контролювати свої емоції і відповідно –

діяти раціонально, або ж навпаки, їх раціоналізм заважає вивільненню їх емоцій. Це призводить до внутрішнього конфлікту, агресивних проявів під впливом яких вони схильні до прояву різного роду девіацій.

Як висновок, результати емпіричного дослідження підлітків із девіантною поведінкою свідчать про високу конфліктність, агресивність, недисциплінованість, недостатню адаптованість до соціуму і недостатній рівень самоуправління собою у різноманітних ситуаціях, що провокують девіантну поведінку у підлітків. Отримані результати дозволили нам описати загальні особливості підлітка, що має прояви девіантної поведінки, які важливо враховувати для її усунення.

На основі емпіричних даних дослідження девіантної поведінки підлітків та їх детального аналізу, враховуючи вивчену теоретичну складову, нами була розроблена комплексна програма психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою. При створенні нашої програми, ми опиралися вже на існуючі способи психологічної допомоги таким клієнтам, як наслідок, ми сформували консультативно-тренінгову програму психологічної допомоги для підлітків, які схильні до девіантної поведінки. Відповідно, вона складається із консультативної та тренінгової частини, що допоможе індивідуально пропрацювати із підлітками їх запит, а також включити їх у групу де вони зможуть навчитися взаємодіяти, знайдуть нові знайомства тощо. Після проходження запропонованої консультативно-тренінгової програми, при повторному дослідженні і методом порівняльного аналізу ми спостерігали такі зміни: зниження рівня агресії, покращення самооцінки, налагодження стосунків із членами сім'ї, підвищення здатності до самоуправління та адаптації до умов середовища. Ці дані свідчать про зниження проявів девіантної поведінки серед підлітків і ми припускаємо, що наша консультативно-тренінгова програма ефективна при роботі із даною категорією клієнтів.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вдосконаленні програми психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою, орієнтованої на надання практичної психологічної допомоги такій категорії клієнтів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. Київ: «ППП», 2015. 308 с.
2. Андрух В. С., Слободян В. М. Безперервний професійний розвиток фахівців у сфері охорони здоров'я: зміни у пріоритетах. *Дитячий лікар*. 2018. № 3–4 (60–61). С. 18–21.
3. Баклицький І. О. Психологія праці. Київ: Знання, 2008. 655 с.
4. Балл Г. О. Види наукової діяльності і предмет психології. *Практична психологія: теорія, методи, технологія*. Київ: Ніка-центр, 1997. С. 28–32.
5. Безлюдна В. І. Психологічне консультування: навч.-метод. матеріали. Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Ін-т психології та педагогіки; каф. вікової та пед. психології. Рівне: РДГУ, 2013. 91 с.
6. Бенеш Г. Психологія. Київ: Знання-Прес, 2017. 510 с.
7. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 64–69.
8. Бодров В. А. Психологія професійної діяльності: теоретичні та прикладні проблеми. Київ: Либідь, 2016. 165 с.
9. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості. Харків: Фоліо, 1996. 237 с.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
11. Борисюк А. С. Професійна кар'єра як соціально-психологічний феномен. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2007. Т. IX. Ч. 4. С. 94–101.
12. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання*. Київ, 1997. С. 27–31.
13. Вакуленко С. М. Соціологія праці. Київ: Знання, 2018. 262 с.
14. Васильченко В. С., Гриненко В. І., Грішнов Я. В. Управління трудовим. Київ: КНЕУ, 2005. 461 с.

15. Васьківська С. В. Технологія консультування (Організація консультативної взаємодії). Київ: Главник, 2005. 96 с.
16. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Каравела, 2012. 112 с.
17. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смілова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 320 с.
18. Вірна Ж. П. Основи професійної орієнтації. Луцьк: Вежа, 2003. 156 с.
19. Вірна Ж. П. Емоційні інваріанти професійної невротизації лікарів. *Психологічне консультування і психотерапія*. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. Т. 1, № 5. С. 82–90.
20. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.
21. Герасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
22. Гладкова В. М. Профорієнтація. Львів: Новий Світ, 2007. 160 с.
23. Гладкова В. М., Пожарський С. Д. Основи акмеології. Львів: Новий Світ, 2007. 320 с.
24. Гоулман Д. Емоційне лідерство: Мистецтво управління людьми на основі емоційного інтелекту. Київ: Знання 2018. 301 с.
25. Грись А. М. Теорія і практика підготовки психологів до роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми: монографія. Київ: Геопринт, 2013. 280 с.
26. Грицюк І. М. Образ сучасного фахівця в контексті соціальних орієнтирів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. Серія «Психологія». Харків: 2013. С. 44–50.

27. Грицюк І. М., Магдисюк Л. І. Дослідницькі методи в різних галузях практичної психології: навч. посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 248 с.
28. Двіжона О. В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
29. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.
30. Зінченко С. М. Медична психологія: навч. посіб. Київ: КІСКЗ, 2009. 341 с.
31. Індивідуально-типологічні риси особистості й ефективність діяльності: уклад.: В. Артюшина, Г. М. Романова. Київ: КНЕУ, 2001. 68 с.
32. Карпенко З. С. Аксіопсихологічна психологія особистості. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2009. 512 с.
33. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма. Ірпінь: Академія держ. податкової служби України, 2002. 240 с.
34. Козубовська І. В., Товканець Г. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей в процесі професійного педагогічного спілкування. Ужгород: Патент, 1998. 195 с.
35. Колоскова О. К., Поліщук М. І., Воротняк Т. М. Особливості розвитку та проявів синдрому емоційного вигорання в лікарів-педіатрів. *Буковинський державний медичний університет*. 2012. № 7 (42). С. 19–22.
36. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Теорія і практика професійного психологічного відбору. Київ: «Ніка-Центр», 2006. 531 с.
37. Кремень В. Г. Формування особистості професіонала в контексті вимог ХХІ століття. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Київ: «ЕКМО», 2005. Вип. 3. С. 10–20.
38. Лисенко О. Г. Психологічні особливості професійної діяльності медичних працівників. *Актуальні проблеми психології*. Вип. 45. С. 61–65.

39. Лозовецька В. Т. Професійна кар'єра особистості в сучасних умовах. Монографія. Київ: Інститут професійно технічної освіти, 2015. 279 с.
40. Локарева Г., Петровська К. Суспільно-нормативна поведінка учнівської молоді в творчих неформальних об'єднаннях як соціально-педагогічна проблема: монографія. Держ. вищ. навч. закл. «Запорізь. нац. ун-т» М-ва освіти і науки України. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 386 с.
41. Лукашевич М. П. Соціологія праці. Київ: Либідь, 2004. 440 с.
42. Магдисюк Л. І. Особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka*. № 51 (01/2020). Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour». 2020. S. 57–59.
43. Магдисюк Л. І. Особливості шлюбно-сімейних стосунків у залежності від подружнього стажу: діагностика та консультування: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 188 с.
44. Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. *Науковий Вісник МДУ. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2021. Т. 7, № 1. С. 9–17.
45. Магдисюк Л. І., Замелюк М. І. Арттерапія в роботі з обдарованими дітьми: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 192 с.
46. Магдисюк Л. І., Мельник А. П. Психологія життєвих криз та кризове консультування: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 100 с.
47. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Особливості корекційної роботи з підлітками, схильними до агресивної поведінки. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 197–201.
48. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Психокорекційна робота практичного психолога з неповнолітніми правопорушниками. *Сучасна наука та освіта Волині*. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 107–110.
49. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Психологічна допомога дитині та сім'ї у подоланні девіантної поведінки. *Актуальні ідеї К. Д. Ушин-*

- ського в контексті навчання й виховання української молоді. Луцьк: Волиньполіграф, 2020. С. 57–60.
50. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Психологічні особливості прояву девіантної та делінквентної поведінки у підлітків. *Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості*. Бердянськ: БДПУ, 2019. С. 104–107.
 51. Магдисюк Л. І., Притка І. В. Психологічні особливості прояву самотності у юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. Рівне: РДГУ, 2020. С. 136–143.
 52. Магдисюк Л. І., Сойко О. В., Мельник А. П. Методичні рекомендації для самостійної роботи з курсу «Психологічний супровід кризових станів та залежностей». Луцьк : Вежа-Друк, 2024. 40 с.
 53. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Медико-психологічне консультування: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 332 с.
 54. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Основи психологічного консультування: навчальний посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 360 с.
 55. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Практикум психологічного консультування в юридичній сфері: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 320 с.
 56. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Програма сертифікатного курсу з підвищення тренерської компетентності за напрямом «Практична психологія у сфері кризової психології». Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 92 с.
 57. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Психологія життєвих криз: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 292 с.
 58. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П., Замелюк М. І. Технології казкотерапії у практиці психологічного консультування дітей та дорослих: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 216 с.
 59. Магдисюк Л., Замелюк М., Безпарточна О., Борбич Н. Психологічна допомога дитині та сім'ї: практикум. навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 280 с.
 60. Магдисюк Л. І., Грицюк І. М. Основи наукових досліджень в галузі практичної психології. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 36 с.

61. Макарчук Н. О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку: монографія. Київ: Фенікс, 2014. 448 с.
62. Маковецький А. М. Формування морального світу особи та її ціннісні орієнтації в кризовий період життя: дис. д-ра соціол. наук: 22.00.04. Чернівці, 1994. 300 с.
63. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки: навч. посіб. Київ: ВПУ «Київський університет», 2002. 308 с.
64. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки. Київ, 2002. 383 с.
65. Малихіна Т. П. Психологічні умови попередження аморальної поведінки підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2001. 19 с.
66. Малігон. Ю. М. Державна кадрова політика у сфері охорони здоров'я: теоретичні засади та сучасні тенденції. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. № 4(94). С. 160–164.
67. Маслоу А. Самоактуалізація особистості та освіта. Київ; Донецьк, 2014. 52 с.
68. Мельник А. П., Магдисюк Л. І., Ключко Л. Ф. Вплив успішності емоційно-психологічного клімату на девіантну поведінку підлітків. *Психологія: реальність і перспективи*. Рівне: РДГУ, 2020. С. 160–165.
69. Мельничук О. Б. Основи психоконсультації та психокорекції: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл., які навч. за спец. «Практична психологія». Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Каравела, 2017. 389 с.
70. Митник О. Я., Томаржевська І. В. Психологічне консультування: навч.-метод. посіб. Київ: Слово, 2016. 124 с.
71. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с.
72. Музика О. Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз особистісного росту *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2005. Т.7, вип. 5, ч. 2. С. 64–71.

73. Мушкевич М. І., Чагарна С. Є. Основи психотерапії: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 420 с.
74. Немченко С. Г. Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальність проблеми. *Зб. наук. пр. Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. № 1. Бердянськ: БДПУ, 2005. С. 98–102.
75. Огаренко В. М., Малахова Ж. Д. Соціологія праці. Запоріжжя: ЗІДМУ, 2001. 303 с.
76. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ, 2004. 463 с.
77. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. Київ : Либідь, 1999. 536 с.
78. Партико Т. Б. Загальна психологія. Київ: Ін Юре, 2008. 416 с.
79. Пилягіна Г. Я. Корекція суїцидальності. Психологія суїциду: метод. посіб. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 193–226.
80. Подшивалкіна В. І. Соціотехнологічні аспекти професійної діяльності спеціалістів гуманітарного профілю. *Психологія і суспільство*. 2005. № 3. С. 59–72.
81. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. Київ, 2016. 188 с.
82. Сила дихання: психологічні засоби відновлення: навч.-метод. посіб. / Л. І. Магдисюк та ін. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 120 с.
83. Сиско Н. М. Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / укл. Н. М. Сиско. Хмельницький: НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с.
84. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування. Київ: Главник, 2004. 93 с.
85. Толочек В. А. Сучасна психологія праці. Київ: Кодорія, 2018. 432 с.
86. Трофімов Ю. Л. Психологія. Київ: Либідь, 2020. 194 с.

87. Федік І. В. Психологічні аспекти медичної праці. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 126 с.
88. Федоренко Р. П. Практикум з психологічного консультування: навч.-метод. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2005. 105 с.
89. Федоренко Р. П., Грицюк І. М., Магдисюк Л. І. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 344 с.
90. Федоренко Р. П., Мушкевич М. І., Дучимінська Т. І., Магдисюк Л. І. Психологія молодого сім'ї: монографія. Вид. 2-ге, доповн. та змін. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 392 с.
91. Федоренко Р. П., Шкарлатюк К. І. Психологічний практикум з консультування: зміст, прийоми, технології: навч. посіб. для студ. вищ. навч. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 380 с.
92. Філоненко М. М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 425 с.
93. Філоненко М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 334 с.
94. Фон Шліппе А., Швайцер Й. Системна психотерапія та консультування. Львів: ВНТЛ-Класика, 2004. 320 с.
95. Фурман А. В. Методика визначення особистісної адаптованості школярів. Київ: Ровесник, 1993. 22 с.
96. Хоміч Г. О., Ткач Р. М. Основи психологічного консультування. Київ: МАУП, 2004. 152 с.
97. Цимбалюк І. М. Психологічне консультування та корекція: навч. посіб. Київ: Професіонал, 2007. 544 с.
98. Чабан О. С., Хаустова О. О., Омелянович В. Ю. Медична психологія. Еталони практичних навичок. Київ: Магнолія, 2006. 352 с.
99. Шевченко Н. Ф. Актуальні питання професійної підготовки психологів у системі вищої освіти. Психологічній службі системи освіти України 10 років: здобутки, проблеми і перспективи. Київ: Ніка-Центр, 2020. 189 с.
100. Шелеп'юк Н. А. Програма корекційно-розвивальної роботи з дітьми з делінквентною, девіантною поведінкою. *Збірник корек-*

- ційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів. Хмельницький: НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. С. 32–50.
101. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. 352 с.
102. Andersson J. *The single mothers book*. Atlanta: Peachtree Publishers, 1990. 356 p.
103. Crane M. Why burn-out doctors get sued more often. *Medical Economics*. 2008. Vol. 75(10). P. 210–212.
104. Fedotova Z. (2023). Психічне здоров'я студентів медиків в умовах пандемії COVID-19. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 8(4), e0804502-e0804502.
105. Felton J. S. Burnout as a clinical entity – its importance in health care workers. *Occupational medicine*. 1998. Vol. 48. P. 237–250.
106. Freudenberger H. J. Staff burn-out. *J. of Social Issues*. 2004. Vol. 30. P. 159–165.
107. Holloway F., Szmukler G., Carson J. Support systems. *Introduction Advances in Psychiatric Treatment*. 2000. Vol. 6. P. 226–235.
108. Hrytsiuk I., Magdysyuk L., Zamelyuk M., & Podoliak I. Peculiarities of professional culture development in modern youth in Ukraine. *Youth Voice Journal*. Great Britain, 2021. Vol. 11. P. 1–19.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук)

Інструкція. Тут немає правильних чи неправильних відповідей.

Відповідайте на кожне питання наступним чином:

1. якщо згодні, відповідайте «так»,
2. якщо не згодні – «ні».

Працюйте швидко, довго не роздумуйте.

Бланк відповідей:

1. Чи вважаєш ти, що людям можна довіряти?
2. Чи вважаєш ти, що єдиний спосіб досягти чогось в житті – це турбуватися насамперед про себе?
3. Чи легко ти заводиш друзів?
4. Чи важко тобі говорити людям «ні»?
5. Чи часто хтось із батьків несправедливо критикує тебе?
6. Буває так, що твої батьки неприязно ставляться до твоїх друзів, з якими ти зустрічаєшся?
7. Чи часто ти нервуєшся?
8. Чи бувають у тебе зміни настрою без причини?
9. Зазвичай ти є центром уваги в компанії однолітків?
10. Чи можеш ти бути привітним навіть з тими, кого явно не любиш?
11. Чи правда те, що ти не любиш, коли тебе критикують?
12. Чи можеш ти бути відвертим з близькими друзями?
13. Чи буває, що іноді ти дратуєшся настільки, що починаєш кидатися предметами?
14. Чи здатний ти на грубі жарти?
15. Чи часто у тебе виникає відчуття, що тебе не розуміють?
16. Буває у тебе відчуття, що за твоєю спиною люди говорять про тебе погане?

17. Чи багато в тебе близьких друзів?
18. Чи соромишся ти звертатися до людей за допомогою?
19. Тобі подобається порушувати встановлені правила?
20. Чи буває у тебе іноді бажання завдати шкоду іншим людям?
21. Чи дратують тебе батьки?
22. Чи завжди ти вдома забезпечений всім життєво необхідним (місце для сну, їжа, одяг)?
23. Ти завжди впевнений у собі?
24. Зазвичай ти здригаєшся від незвичного звуку?
25. Чи здається тобі, що твої батьки тебе не розуміють?
26. Свої невдачі ти переживаєш сам?
27. Чи буває так, що коли ти залишаєшся один, твій настрій покращується?
28. Чи здається тобі, що у твоїх друзів щасливіша сім'я, ніж у тебе?
29. Чи відчуваєш ти себе нещасним через брак грошей в сім'ї?
30. Чи буває так, що ти злишся на всіх?
31. Чи часто ти відчуваєш себе беззахисним?
32. Чи легко ти освоюєшся в новому колективі?
33. Чи важко тобі відповісти в школі перед всім класом?
34. Чи є у тебе знайомі, яких ти взагалі не можеш переносити?
35. Чи можеш ти вдарити людину?
36. Ти іноді погрожуєш людям?
37. Чи часто твої батьки наказували тебе?
38. Коли-небудь у тебе з'являлося сильне бажання втекти з дому?
39. Чи думаєш ти, що твої батьки часто поводяться з тобою як з дитиною?
40. Чи часто ти відчуваєш себе нещасним?
41. Ти легко можеш розсердитись?
42. Ризикнув би ти схопити за вуздечку коня, що біжить?
43. Чи вважаєш ти, що є багато дурнувятих моральних норм поведінки?
44. Чи страждаєш ти від нерішучості та сором'язливості?
45. Чи відчував ти, що тебе недостатньо люблять в сім'ї?

46. Чи вважаєш ти, що твої батьки живуть своїм окремим життям?
47. Чи часто ти втрачаєш впевненість у собі через зовнішній вигляд?
48. У тебе часто буває веселий та безтурботний настрій?
49. Ти рухлива людина?
50. Чи люблять тебе твої знайомі, друзі?
51. Чи буває так, що твої батьки тебе не розуміють і здаються тобі чужими?
52. При невдачах буває так, що у тебе з'являється бажання втекти кудись подалі та не повертатися?
53. Чи бувало, що хтось із батьків викликав у тебе почуття страху?
54. Твої батьки критикують твій зовнішній вигляд?
55. Чи заздриш ти іноді щастю інших?
56. Чи часто ти відчуваєш себе самотнім, навіть перебуваючи серед інших людей?
57. Чи є люди, яких ти ненавидиш по-справжньому?
58. Часто ти б'єшся?
59. Чи легко ти просиш про допомогу іншу людину?
60. Чи легко тобі всидіти на місці?
61. Ти охоче відповідаєш біля дошки у школі?
62. Буває так, що ти настільки пригнічений, що довго не можеш заснути?
63. Чи часто виявляв, що твій приятель тобі набрехав?
64. Чи часто ти сваришся, лаєшся?
65. Міг би ти без тренування керувати парусним човном?
66. Чи часто у вашій сім'ї бувають сварки?
67. Чи вважаєш ти одного зі своїх батьків дуже нервовим?
68. Чи часто ти відчуваєш себе нікчемним?
69. Чи хвилює тебе відчуття, що люди можуть відгадати твої думки?
70. Ти завжди робиш все по-своєму?
71. Чи бувають твої батьки занадто суворими до тебе?
72. Чи соромишся ти в товаристві малознайомих людей?
73. Чи часто тобі здається, що ти чимось гірший за інших?
74. Чи легко тобі вдається підняти настрій друзям?

Інтерпретація результатів:**Ключ:***Таблиця А.1***Ключ до обрахунку результатів методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук)**

Показник	№ питання
Відносини в сім'ї	+ : 5, 6, 21, 25, 28, 29, 37, 38, 39, 45, 46, 53, 54, 66, 67, 71 – : 22
Агресивність	+ : 13, 14, 19, 20, 35, 36, 42, 57, 58, 64, 65
Недовіра до людей	+ : 2, 4, 15, 16, 18, 34, 43, 44, 63, 72 – : 1, 3, 17, 59
Невпевненість у собі	+ : 7, 8, 24, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 47, 55, 56, 68, 69, 73 – : 23
Акцентуації:	
• гіпертимний тип	+ : 48, 49, 74 – : 60
• істероїдний тип	+ : 9, 10, 50, 61
• шизоїдний тип	+ : 26, 27, 51, 70
емоційно-лабільний тип	+ : 11, 12, 52, 62

*Таблиця А.2***Оцінка рівнів за методикою первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук)**

Показник	Високі бали (група ризику)
1. Відносини в сім'ї	8 і більше
2. Агресивність	6 і більше
3. Недовіра до людей	7 і більше
4. Невпевненість у собі	8 і більше
5. Акцентуації	3–4 бала по кожному типу акцентуації

Методика визначення акцентуації характеру,

К. Леонгард та Х. Смішек

Інструкція. Вам пропонуються 97 питань, на кожне з яких ви повинні відповісти «так» чи ні». Не витрачайте багато часу на обдумування. Тут не може бути «поганих» або «добрих» відповідей.

Бланк відповідей:

1. Ваш настрій, як правило, буває ясным, незатьмареним?
2. Чи сприйнятливі ви до образ?
3. Чи легко ви починаєте плакати?
4. Чи виникають у вас після закінчення якої-небудь роботи сумніви щодо її виконання і чи вдаєтеся ви до перевірки – чи правильно все було зроблене?
5. Чи ви вважаєте себе таким же сміливим, як ваші однолітки?
6. Чи часто у вас бувають різкі зміни настрою (тільки що літали в хмарах від щастя, і раптом стає дуже сумно)?
7. Чи буваєте ви під час розваг в центрі уваги?
8. Чи бувають у вас дні, коли ви без особливих причин буркотливі та дратівливі і всі вважають, що вас краще не чіпати?
9. Чи завжди ви відповідаєте на листи відразу після прочитання?
10. Ви людина серйозна?
11. Чи здатні ви на якийсь час так сильно захопитися чим-небудь, що все інше перестає бути значущим для вас?
12. Чи заповзятливі ви?
13. Чи швидко ви забуваєте образи?
14. Чи м'якосерді ви?
15. Коли ви кидаєте лист в поштовий ящик, чи перевіряєте ви, опустився він туди чи ні?
16. Чи вимагає ваше честолюбство того, щоб в роботі (навчанні) ви були одними з перших?
17. Чи боялися ви в дитячі роки грози і собак?

18. Чи смієтеся ви іноді над непристойними жартами?
19. Чи є серед ваших знайомих люди, які вважають вас педантичними?
20. Чи дуже залежить ваш настрій від зовнішніх обставин і подій?
21. Чи люблять вас ваші знайомі?
22. Чи часто ви знаходитеся у владі сильних внутрішніх поривів і спонук?
23. Ваш настрій звичайно дещо пригнічений?
24. Чи траплялося вам ридати, переживаючи важке нервове потрясіння?
25. Чи важко вам довго сидіти на одному місці?
26. Чи відстоюєте ви свої інтереси, коли щодо вас допускається несправедливість?
27. Чи хвалитеся ви іноді?
28. Змогли б ви у разі потреби зарізати домашню тварину або птаха?
29. Чи дратує вас, якщо штора або скатертина висить нерівно, чи стараєтеся ви це поправити?
30. Чи боялися ви в дитинстві залишатися вдома один?
31. Чи часто псується ваш настрій без видимих причин?
32. Чи траплялося вам бути одним з кращих у вашій діяльності?
33. Чи легко ви впадаєте в гнів?
34. Чи здатні ви бути пустотливо-веселим?
35. Чи бувають у вас стани, коли ви переповнені щастям?
36. Змогли б ви грати роль конферансьє у веселих виставах?
37. Чи брехали ви коли-небудь в своєму житті?
38. Чи говорите ви людям свою думку про них прямо в очі?
39. Чи можете ви спокійно дивитися на кров?
40. Чи подобається вам робота, коли тільки ви один відповідальні за неї?
41. Чи вступаєтеся ви за людей, щодо яких допущена несправедливість?
42. Чи турбує вас необхідність спуститися в темний льох, увійти до порожньої темної кімнати?

43. Чи подобається вам така діяльність, яку потрібно виконувати довго і точно, на противагу тій, яка не вимагає великої копіткості і робиться швидко?
44. Ви дуже товариська людина?
45. Чи з охотою ви в школі декламуєте вірші?
46. Чи тікали ви в дитинстві з дому?
47. Звичайно ви без коливань поступаєтеся в автобусі місцем старшим людям?
48. Чи часто вам життя здається важким?
49. Чи траплялося вам так переживати через який-небудь конфлікт, що після цього ви відчували себе не в змозі прийти до школи?
50. Чи можна сказати, що при невдачі ви зберігаєте почуття гумору?
51. Чи стараєтеся ви помиритися, якщо кого-небудь образили? Чи робите ви першим кроки до примирення?
52. Чи дуже ви любите тварин?
53. Чи траплялося вам, йдучи з будинку, повернутися, щоб перевірити: чи точно ви вимкнули газ, світло і т. п.?
54. Чи турбували вас коли-небудь думки, що з вами або з вашими родичами повинне що-небудь трапитися?
55. Чи істотно залежить ваш настрій від погоди?
56. Чи важко вам виступати перед великою аудиторією?
57. Чи можете ви, розсердившись на кого-небудь, пустити в хід руки?
58. Чи дуже ви любите веселитися?
59. Ви завжди говорите те, що думаєте?
60. Чи можете ви під впливом розчарування впасти у відчай?
61. Чи привертає вас роль організатора в якій-небудь справі?
62. Чи наполегливі ви на шляху до досягнення мети, якщо зустрічається яка-небудь перешкода?
63. Чи відчували ви коли-небудь задоволення при невдачах людей, які вам неприємні?
64. Чи може трагічний фільм схвилювати вас так, що у вас на очах виступлять сльози?

65. Чи часто вам заважають заснути думки про проблеми минулого або про майбутній день?
66. Чи властиво вам в школі підказувати або давати списувати товаришам?
67. Змогли б ви пройти в темноті один через кладовище?
68. Ви, не роздумуючи, повернули б зайві гроші в касу, якби виявили, що отримали дуже багато?
69. Чи велике значення ви надаєте тому, що кожна річ у вашому домі повинна знаходитися на своєму місці?
70. Чи трапляється таке, що, лягаючи спати у відмінному настрої, наступним ранком ви встаєте в поганому настрої, який триває декілька годин?
71. Чи легко ви пристосовуєтеся до нової ситуації?
72. Чи часто у вас бувають запаморочення?
73. Чи часто ви смієтеся?
74. Чи зможете ви відноситися до людини, про яку ви поганої думки, так привітно, що ніхто не здогадується про ваше дійсне ставлення до неї?
75. Ви людина жива і рухлива?
76. Чи сильно ви страждаєте, коли чиниться несправедливість?
77. Ви пристрасний любитель природи?
78. Йдучи з дому або лягаючи спати ви ще раз перевіряєте, чи закриті крани, чи погашено скрізь світло, чи замкнуті двері?
79. Чи лякливі ви?
80. Чи може спожитий вами алкоголь змінити ваш настрій?
81. Чи з охотою ви берете участь в гуртках художньої самодіяльності?
82. Чи тягне вас іноді виїхати далеко від дому?
83. Чи дивитеся ви звичайно на життя дещо песимістично?
84. Чи бувають у вас переходи від веселого настрою до тужливого?
85. Чи можете ви розважати товариство, бути душею компанії?
86. Чи довго ви бережете відчуття гніву, досади?
87. Чи переживаєте ви тривалий час тривоги інших людей?

88. Чи завжди ви погоджуєтеся із зауваженнями на свою адресу, правильність яких усвідомлюєте?
89. Чи можете ви переписати через помарки сторінку в зошиті?
90. Ви щодо людей більш обережні і недовірливі, ніж довірливі?
91. Чи часто у вас бувають страшні сновидіння?
92. Чи бувають у вас іноді такі нав'язливі думки, що якщо ви стоїте на пероні, то можете проти своєї волі кинутися під потяг, що наближається, або можете кинутися з вікна верхнього поверху великого будинку?
93. Чи стаєте ви веселіше в товаристві веселих людей?
94. Ви людина, яка не думає про складні проблеми, а якщо і займається ними, то недовго?
95. Чи робите ви під впливом алкоголю раптові імпульсивні вчинки?
96. В бесідах ви більше мовчите, ніж говорите?
97. Могли б ви, зображаючи кого-небудь, так захопитися, щоб на якийсь час забути, який ви насправді?

Інтерпретація результатів:

Оцінка результатів

- 1. Гіпертимні** x 3 (помножити значення шкали на 3): (+) 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77; {-) немає.
- 2. Застрягаючі** x 2: (+) 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81; (-) 12, 46, 59.
- 3. Емотивні** x 3: (+) 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79; (-) 25.
- 4. Педантичні** x 2: (+) 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 63, 80; (-) 36.
- 5. Тривожні** x 3: (+) 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82; (-) 5.
- 6. Циклотимічні** x 3: (+) 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84; (-) немає.
- 7. Демонстративні** x 2: (+) 7, 19, 22, 29, 41, 63, 66, 73, 85, 88; (-) 51.

8. Неврівноважені: (+) 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86;

(-) немає.

9. Дистимічні x 3: (+) 9, 21, 43, 75, 87;

(-) немає.

10. Екзальтовані x 6: (+) 10, 32, 54, 76;

(-) немає.

Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)

Інструкція: Прочитайте уважно запитання, що подані зліва, і постав навпроти нього знак «+» справа залежно від того, яке місце в Вашому житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття.

Бланк відповідей:

Таблиця В.1

Бланк відповідей методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)

Оціни своє ставлення	Моя ставлення				
	дуже позитивне	позитивне	нейтральне	негативне	дуже негативне
I. У ШКОЛІ до:					
1) учителів					
2) класного керівника					
3) навчальних предметів					
4) школи та її вимог					
5) однокласників					
II. У СІМ'Ї до:					
1) матері					
2) батька					
3) брата/сестри					
4) бабусі, дідуся та інших родичів					
III. НА ВУЛИЦІ до:					
2) близьких друзів					
3) знайомих, товаришів					
4) батьків своїх друзів					
5) сусідів					
IV. У ВЛАСНОМУ «Я» до:					
1) власної поведінки					
2) внутрішнього «Я»					

Оцінювання результатів:

Ключ: «дуже позитивне» +5, «позитивне» +4, «нейтральне» – 0, «негативне» – 4, «дуже негативне» – 5.

Таблиця В.2

**Оцінка рівнів за методикою визначення особистісної
адаптованості школярів (А. Фурман)**

Бали	Рівень соціально-психологічної адаптації	Вид соціально-психологічної адаптації
75	максимальний	адаптованість
73 – 74	дуже високий	
69 – 72	високий	
64 – 68	середній	
57 – 63	низький	
50 – 56	неочевидна неадаптованість	неадаптованість
40 – 49	очевидна неадаптованість	
30 – 39	ситуативна дезадаптованість	дезадаптованість
21 – 29	стійка очевидна дезадаптованість	
0 – 20	критична дезадаптованість	
-75 – 1	суперкритична дезадаптованість	

Тест-опитувальник «Здатність до самоуправління»

Н. Пейсахова

***Інструкція:** Запропонована анкета дає можливість дізнатися про здатність володіти собою у різних ситуаціях. В анкеті наведено дві групи тверджень.*

1. Твердження, які вимагають звернення до досвіду. Якщо ви дійсно часто оцінюєте свої дії і вчинки, намагаєтесь знайти відповідь на поставлене питання, то сміливо відповідайте «так» (+), якщо ви це робите інколи, то відповідайте «ні» (-).

2. Твердження, які характеризують ваше ставлення до загально-прийнятої думки. Якщо ви згодні з думкою, то відповідайте «так» (+), якщо не згодні, то відповідайте «ні» (-).

Відповіді на наступні твердження занесіть у «Бланк відповідей» поруч із порядковим номером твердження.

Бланк відповідей:

1. Практика показує, що я вірно визначаю свої можливості у будь-якій діяльності.
2. Я передбачлива людина.
3. Беруся лише за те, що я зможу довести до кінця.
4. Зазвичай добре уявляю, що потрібно зробити, щоб досягти задуманого.
5. Постійно намагаюся знайти відповідь запитання «Що таке добре і що таке погано?».
6. Перш ніж зробити остаточний крок, я зважую всі «за» і «проти».
7. Завжди усвідомлюю те, що зі мною відбувається.
8. Непередбачені перешкоди не заважають мені довести справу до кінця.
9. У мене не вистачає терпіння довго розумітися на тому, що не наважується відразу.
10. У своїх вчинках та справах не люблю заглядати далеко вперед.

11. Рідко задумуюсь про головні цілі свого життя.
12. Відсутність продуманих планів не заважає мені досягати добрих результатів.
13. Часто важко сказати, чи того я досяг, чого хотів.
14. На вибір моїх рішень впливають не поставлені цілі, а настрої.
15. Мені часто здається, що цілу годину чи дві зникли невідомо куди.
16. Той, хто вважає за необхідне виправляти всі допущені промахи, не помічає, як робить нові.
17. Коли потрібно розбиратися у складній ситуації, відчуваю приплив енергії та сил.
18. Я чітко уявляю свої життєві перспективи.
19. Я вмію відмовлятися від усього, що відволікає мене від мети.
20. У своїх вчинках і словах слідую прислів'ю «Сім разів відміряй, один – відріж».
21. Приділяю багато часу, щоб зрозуміти, з яких позицій необхідно оцінювати свої дії.
22. У своїх діях я успішно поєдную ризик з обачністю.
23. Необхідність перевіряти себе стала моєю другою натурою.
24. Коли у мене псується стосунки з людьми, можу змінити ці стосунки.
25. Як правило, мені буває важко виділити головне в ситуації, що склалася.
26. Життя показує, що мої прогнози рідко справджуються.
27. Люди, які завжди чітко знають, чого хочуть, видаються мені надто раціональними.
28. Успіх супроводжує того, хто не планує заздалегідь, а покладається на природний перебіг подій.
29. Мені не вистачає почуття міри у відносинах із близькими.
30. Мене гнітить необхідність приймати термінові рішення.
31. Зазвичай я мало стежу за своєю промовою.
32. Деякі свої звички я охоче змінив би, якби знав, як це зробити.
33. Чого я хочу і що маю зробити – ось предмет моїх постійних роздумів.

34. Наперед знаю, яких вчинків можна очікувати від людей.
35. Зазвичай від початку чітко представляю майбутній результат.
36. Поки не склався в голові чіткого, конкретного плану, не починаю серйозної розмови.
37. У мене завжди є точні орієнтири, за якими я оцінюю свою працю.
38. Я завжди враховую наслідки прийнятих мною рішень.
39. Уважно стежу за тим, чи розуміють мене під час суперечок.
40. Я готовий знов і знов займатися вдосконаленням вже закінченої роботи.
41. Скільки не аналізую своїх життєвих труднощів, не можу досягти повної ясності.
42. Життя таке складне, що вважаю марною тратою часу передбачати перебіг подій.
43. Дотримання одного разу поставленої мети дуже збіднює життя.
44. Вважаю, що планує, не планує, а обставини завжди сильніші.
45. Останнім часом ловлю себе на тому, що надаю великого значення дрібниці, забуваючи про головне.
46. Мені зазвичай не вдається знайти правильне рішення через велику кількість можливих варіантів.
47. Під час суперечок не помічаю, як «виходжу з себе».
48. Зробивши справу, волюю не виправляти навіть явні прорахунки.

Таблиця Д.1

**Інтерпретація та підрахунок результатів тесту-опитувальника
«Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова**

Рахувати тільки «так» (+)		Рахувати тільки «ні» (-)		Результат, бали		Етапи самоуправління		Рівень самоуправління	
1		2		3		4		5	
1	17	33	9	25	41	$\sum_1 = \sum_{1+} + \sum_{1-}$		Аналіз протиріч	

Закінчення таблиці Д.1

1			2			3			4			5		
2	18	34	10	26	42	$\sum_2 = \sum_{2+} + \sum_{2-}$			Прогнозування					
3	19	35	11	27	43	$\sum_3 = \sum_{3+} + \sum_{3-}$			Цілеполягання					
4	20	36	12	28	44	$\sum_4 = \sum_{4+} + \sum_{4-}$			Планування					
5	21	37	13	29	45	$\sum_5 = \sum_{5+} + \sum_{5-}$			Критерій оцінки якості					
6	22	38	14	30	46	$\sum_6 = \sum_{6+} + \sum_{6-}$			Прийняття рішення					
7	23	39	15	31	47	$\sum_7 = \sum_{7+} + \sum_{7-}$			Самоконтроль					
8	24	40	16	32	48	$\sum_8 = \sum_{8+} + \sum_{8-}$			Коригування					
Загальна сума									Загальна здатність самоуправління					
$\sum_{\text{с\ddot{a}\ddot{a}}} = \sum_1 + \sum_2 + \sum_3 + \sum_4 + \sum_5 + \sum_6 + \sum_7 + \sum_8$														

Обробка результатів. Підрахувати кількість відповідей «так» і «ні» в першому рядку (див. бланк відповідей), знайти суму; потім – кількість відповідей «так» і «ні» в другому рядку, знайти суму і т.д.

**Оцінка рівнів за результатами тесту-опитувальника
«Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова**

Показники	Рівні здатності до самоуправління (бали)				
	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий
$\Sigma_{заг}$ (для чоловіків)	0–13	14–22	23–31	32–40	41
$\Sigma_{заг}$ (для жінок)	0–11	12–21	22–30	31–39	40
Σ_n (для кожного етапу)	0–1	2	3–4	5	6

Додаток Е

**Інформована згода
на отримання психоконсультативної допомоги**

Код клієнта _____

Дата:

(перші літери імені та по батькові, вік, стать (ч/ж))

Ім'я

контактний тел.

Раді вітати Вас і Ваше бажання працювати над своїми психологічними проблемами. Цей документ містить важливу інформацію про взаємини клієнта і психоконсультанта. Будь ласка, уважно прочитайте цю форму і задайте запитання. Підписавши цю форму, Ви укладаєте угоду між Вами та Вашим психоконсультантом/психотерапевтом.

Психоконсультативна допомога. Психоконсультативна допомога клієнтові полягає в усвідомленні ним проблеми та в пошукові шляхів і способів її якнайшвидшого розв'язання.

1. Предмет договору

1.1. Клієнт і психоконсультант домовляються про проведення спільних психоконсультативних зустрічей, в ході яких вони будуть домагатися наступних цілей (впишіть):

1. _____

2. _____

3. _____

2. Правила психологічного консультування

Правила, описані нижче, сприяють формуванню оптимальних умов, необхідних для досягнення цілей психоконсультативної роботи. Їх дотримання збільшують ймовірність позитивного результату роботи поряд з професіоналізмом консультанта і активною позицією клієнта.

2.1. Час:

2.1.1. Психоконсультативні зустрічі проводяться в заздалегідь обумовлений і встановлений час. Тривалість кожної – 55–60 хвилин (інколи, при пропрацюванні важких травматичних подій, час консультації може збільшуватися до 90 хвилин).

2.1.2. У разі, якщо клієнт запізнюється – час його консультації зменшується на час запізнення.

2.1.3. Сесія може бути перенесена з обопільної згоди між клієнтом і психоконсультантом при усній домовленості про це не менше, ніж за добу.

2.2. Оплата:

2.2.1. Встановлена вартість години психоконсультативної допомоги обговорюється з клієнтом на першій зустрічі.

2.3. Початок, перебіг і завершення психологічного консультування:

2.3.1. Психологічне консультування починається за добровільною обопільною згодою клієнта і психоконсультанта після діагностичної консультації.

2.3.2. Консультування вважається успішно завершеним в разі обопільної згоди психоконсультанта і клієнта про виконання поставлених цілей.

2.3.3. При необхідності і за взаємною згодою кількість сесій на тиждень може бути переглянута спільно клієнтом і психоконсультантом після обговорення.

2.3.4. Закінчення консультування за рішенням однієї зі сторін проводиться після попереднього обговорення причин і підведення підсумків роботи.

3. Зобов'язання сторін

3.1. Психоконсультант бере на себе зобов'язання:

3.1.1. Забезпечити умови проведення кваліфікованого психологічного консультування клієнта з частотою 1 консультація в тиждень протягом тижнів.

3.1.2. Дотримуватися конфіденційності щодо інформації, отриманої від клієнта.

3.1.3. Попереджати клієнта мінімум за добу до наступної консультації про можливий пропуск сесії. Попередження клієнта можливо при безпосередньому спілкуванні або по телефону, смс, факсом, електронною поштою та ін. координатам, наданим пацієнтом для контакту.

3.2. Клієнт бере на себе зобов'язання:

3.2.1. Вчасно приходити на консультації в призначений час протягом усього періоду консультування, обумовленого цим договором.

3.2.2. Своєчасно виконувати завдання. Активно працювати під час сесії, виносити на обговорення всі проблеми, думки, почуття, переживання та побажання, пов'язані з ходом і цілями даного консультування.

3.2.3. Попередньо (мінімум за добу) повідомляти психоконсультанта про можливий пропуск сесії.

3.2.4. Бути чистим від алкоголю та інших речовин, що змінюють свідомість, під час консультування.

3.2.5. Застосовувати тільки ті медикаменти, які призначені лікарем.

4. Права сторін

4.1. Психоконсультант має право:

4.1.1. Ініціювати передачу клієнта іншому психоконсультанту.

4.1.2. У разі психотерапевтичної доцільності ініціювати перерву в консультуванні.

4.1.3. Ініціювати завершення психологічного консультування.

4.1.4. Робити фото консультації, за умов приховування обличчя клієнта.

4.2. Клієнт має право

4.2.1. Вільно говорити про свої переживання, думки, проблеми.

4.2.2. Ставити питання про припинення консультування, якщо:

- вважає поставлені цілі досягнутими;
- вважає, що консультант не виконує свої обов'язки.

Ваш підпис внизу означає, що Ви прочитали інформацію, що міститься в цьому документі, зрозуміли її і згодні дотримуватися цих умов протягом того часу, поки Ви є клієнтом психоконсультанта.

Клієнт _____

Психоконсультант _____ / _____ /

Дата «___» _____ 202__ р.

Додаток Ж

Карта прийому клієнта (дорослого)

стать:

1. Ім'я та по батькові клієнта

2. Вік клієнта _____ років

3. Освіта _____

4. Професія _____

5. Професійна діяльність на сьогоднішній день

6. Сімейний стан:

одружений _____ скільки років _____

одинокий, без постійного партнера _____

не в шлюбі, з постійним партнером _____

розлучений _____ удівець _____

другий шлюб _____

одинокий, проживає з батьками _____

Кількість дітей _____ від якого шлюбу _____

8. Вік дітей _____

9. Зв'язок із дітьми (емоційний, матеріальний тощо)

10. Професія та професійна діяльність партнера

11. Батьки клієнта:

обоє з батьків живі _____

живий тільки один із батьків _____ хто саме _____

вік батьків _____

обоє батьків померли _____

інша сімейна ситуація _____

12. Професії батьків:

батько _____ освіта _____

мати _____ освіта _____

13. Кількість братів, сестер _____ вік _____
сиблінгова позиція клієнта _____

14. Сімейна соціограма:

15. Дата первинного звертання _____

16. Характеристика фізичного стану:

добрий _____ середній _____ поганий _____

Характер сну: *глибокий, поверховий, розлади сну (безсоння важко засинати, страшні сновидіння).*

17. Загальне уявлення:

відповідає віку _____, виглядає молодшим _____

передчасне старіння _____

18. Стан харчування:

нормальний _____, дуже добрий _____, знижений _____

19. Перенесені операції, захворювання, перебування в лікарні:

20. Скарги на теперішній стан здоров'я:

21. Результати лікування:

22. Сімейний анамнез, захворювання членів сім'ї:

23. Характеристика сексуальності:

статеве життя з _____ років

статева активність на цей час, задоволеність статевими
стосунками _____

24. Коло спілкування (стосунки з сусідами, знайомими, друзями):

25. Характеристика вільного часу (спорт, книги та ін.):

26. Основні риси характеру:

– загальна слабкість, втомлюваність;

– замкнутість, навіюваність;

– неможливість відв'язатись від якоїсь думки чи мелодії, сором'язливість:

– нерішучість, невпевненість;

– вразливість, образливість, нестійкість настрою;

– знижений фон настрою (поганий буває частіше);

– роздратованість, імпульсивність (без втрати контролю над собою);

– роздратованість, імпульсивність із втратою контролю над собою.

27. Короткий зміст скарги клієнта (що і коли трапилося з ним)

28. Загальні враження про клієнта:

Аналіз скарги:

29. Суб'єктивний локус скарги

30. Об'єктивний локус скарги

31. Проблема (суть труднощів клієнта)

32. Самодіагноз (як пояснює клієнт причини труднощів):

33. Запит (якої допомоги чекає) : «навчіть», «порадьте», «вплиньте»

34. Характер клінічної бесіди:

а) загальна емоційна підтримка;

б) підтримка прийнятого рішення;

в) аналіз і обговорення життєвої ситуації та життєвої альтернативи;

г) рекомендації в області сімейних взаємин, взаємин з дітьми, сексуальних стосунків, особистих проблем;

г) інші рекомендації _____

_____;

д) інші форми (вказати) _____

_____.

35. Випадок належить до категорії гострих, тих, що потребують негайної допомоги

так _____ *ні* _____

36. Випадок містить суїцидальну небезпеку:

так _____ *ні* _____

37. Випадок вимагає додаткових зустрічей:

так _____ *ні* _____

38. Випадок потребує інших видів діагностики (вказати, яких саме) _____

39. Написання висновку за результатами діагностики.

Додаток 3

Карта прийому клієнта (дитини)

стать:

1. Ім'я та по батькові клієнта

2. Вік клієнта _____ років

3. Освіта _____

4. Батьки клієнта: _____

обоє батьків живі _____

живий тільки один із батьків _____ хто саме _____

вік батьків _____

обоє батьків померли _____

інша сімейна ситуація _____

5. Професії батьків:

батько _____ освіта _____

мати _____ освіта _____

6. Кількість братів, сестер _____ вік _____

сіблінгова позиція клієнта _____

7. Сімейна соціограма:

8. Дата первинного звертання _____

9. Характеристика фізичного стану:

добрий _____ середній _____ поганий _____

Характер сну: *глибокий, поверховий, розлади сну (безсоння, важко засинати, страшні сновидіння).*

10. Загальне уявлення _____

11. Стан харчування: нормальний _____, дуже добрий _____, знижений _____

12. Перенесені операції, захворювання, перебування в лікарні:

13. Скарги на теперішній стан здоров'я:

14. Результати лікування

15. Сімейний анамнез, захворювання членів сім'ї

16. Коло спілкування

17. Характеристика вільного часу (ігри, спорт, книги, ін.):

18. Основні риси характеру:

- загальна слабкість, втомлюваність;
- замкнутість; навіюваність;
- неможливість відв'язатись від якоїсь думки чи мелодії; сором'язливість:
- нерішучість, невпевненість:
- вразливість, образливість; нестійкість настрою;
- знижений фон настрою (поганий буває частіше);
- роздратованість, імпульсивність (без втрати контролю над собою);
- роздратованість, імпульсивність із втратою контролю над собою.

19. Короткий зміст скарги клієнта (що і коли трапилось з ним)

20. Загальні враження про клієнта:

21. Випадок належить до категорії гострих, тих, що потребують негайної допомоги

так _____ *ні* _____

22. Випадок вимагає додаткових зустрічей

так _____ *ні* _____

23. Випадок вимагає передачі іншому консультанту

так _____ *ні* _____

24. Випадок потребує психіатричної діагностики і консультування.

так _____ *ні* _____

25. Випадок потребує інших видів діагностики (вказати, яких саме).

26. Необхідність запитів у медичні заклади (є, немає).

27. Випадок обговорення на нараді консультантів

так _____ *ні* _____

Рекомендації консультанту для подальшої роботи

28. Подальша робота з клієнтом (результати діагностики).

Карта процес-аналізу для Спостерігача Консультації в руслі ППТ

Дата: _____

Бланк

Консультант	
Клієнт	
Супервізор	
Запит Клієнта	
Метафора на консультацію	
Сильні сторони Консультанта	
Можливі зони розвитку Консультанта	
Можливі питання (якщо виникали під час сесії)	
Що корисного беру собі з цієї консультації, як приклад для наслідування?	

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Магдисюк Людмила Іванівна
Патута Богдана Василівна

**Особливості психологічного
консультування підлітків
із девіантною поведінкою:
діагностика та профілактика**

Монографія

Друкується в авторській редакції
Верстка *Ілони Савицької*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 8,14 ум. друк. арк., 7,87 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 58. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 0669362549).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.